

ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΙΣ
ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ Μ. REDING:
DIE AKTUALITÄT DES NIK. CUSANUS, Berlin 1964

Μετὰ συμπληρωματικῶν παρατηρήσεων ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δράσεως τοῦ Νικολάου Κουζάνου καὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὰς ἑλληνικὰς φιλοσοφικὰς καὶ πατερικὰς πηγάς.

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

I

Ἡ ἐπέτειος τῆς 500ετηρίδος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου Νικολάου Κουζάνου κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἔδωκεν ἀφορμὴν, εἰς τὸν εἰδικὸν Ῥωμαιοκαθολικὸν ἔρευνητὴν τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας καὶ Φιλοσοφίας, καθηγητὴν κ. Μ. Reding νὰ παρουσιάσῃ ἐν τῇ πραγματείᾳ του: «ἡ ἐπικαιρότης τοῦ Νικολάου Κουζάνου» ἐν δυνατῇ συντομίᾳ τὰ κεντρικὰ σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ μεταρρυθμιστοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τοῦ αἰῶνός του, Νικολάου Κουζάνου.

Σκοποῦντες ἀρχικῶς νὰ παρουσιάσωμεν ἀπλῶς τὸ βιβλίον τοῦτο διὰ συντόμου κριτικοῦ σημειώματος, ἤχθημεν κατόπιν διὰ τῆς μελέτης τῶν ἔργων τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου καὶ μέρους τῆς περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφίας¹ εἰς τὴν ἀπόφασιν, ὅπως συμπληρώσωμεν τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν δι' εὐρυτέρων παρατηρήσεων, ἰδίᾳ εἰς τινὰ σημεῖα, ἅτινα, ἀμέσως ἐνδιαφέρουσι τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν. Πρὶν ἢ εἰσελθῶμεν εἰς τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ προαναφερθέντος ἔργου θεωροῦμεν σκόπιμον, ὅπως διὰ βραχέων παράσωμεν πληροφορίας τινὰς περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ συγγραφέως.

Οὗτος τυγχάνει Λουξεμβούργιος τὴν καταγωγὴν, γεννηθεὶς ἐν Born τὸ 1914.

Κατόπιν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν σπουδῶν εἰς Τυβίγγην καὶ Παρίσιους, εἰσῆλθε τὸ 1940 εἰς τὰς τάξεις τοῦ Κλήρου. Ἀπὸ τοῦ 1956 τυγχάνει τακτικὸς καθηγητὴς διὰ τὴν ἑδρὰν τῆς Καθολικῆς Θεολογίας ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Ἐλευθέριου Πανεπιστημίου τοῦ Δυτικοῦ Βερολίνου, ἀσχολούμενος κυρίως μὲ θέματα Χριστιανικῆς Ἠθικῆς²,

1. Τὴν παλαιότεραν βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ Νικολάου Κουζάνου εὕρισκε τις εἰς τὴν μονογραφίαν τοῦ B. Vansteenberghe: *Le Cardinal Nicolas de Cues*, Paris 1920. Περὶ τῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας ἴδε Kleinen, Hans καὶ Danzer, Robert: *Cusanus Bibliographie 1920-1961*.

2. Σπουδαιότερα ἔργα εἰς τὸν τομέα τοῦτον τυγχάνουσιν τὰ ἑξῆς: *Metaphysik der sittlichen Werte*, Düsseldorf 1949. *Der Aufbau der christlichen Existenz*, München 1952. *Philosophische Grundlegung der katholischen Moralthologie*, München 1953.

Κοινωνιολογίας¹, καὶ Φιλοσοφίας². Αἱ εἰδικαὶ ἔρευναι περὶ Μαρξισμού ἐν σχέσει πρὸς τὴν Καθολικὴν Θεολογίαν καὶ αἱ νέαι ἀπόψεις τοῦ ἐπ' αὐτοῦ, ἀπετέλεσαν θέμα ζωηρῶν συζητήσεων ἐν Γερμανίᾳ καὶ Ῥωσσίᾳ, ἐπακόλουθον τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ πρόσκλησις τοῦ κ. Reding εἰς Μόσχαν τὸ 1956, ἵνα συζητήσῃ αὐτόθι μετὰ τῶν Ῥώσων διανοουμένων ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω θέματος. Ὁ καθηγητὴς κ. Reding διακρίνεται διὰ τὴν βαθύτητα τῆς σκέψεως, διὰ τὴν ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας καὶ κυρίως διὰ τὸν ἀντικειμενικὸν τρόπον, δι' οὗ ἐπεξεργάζεται καὶ συζητεῖ τὰ θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ προβλήματα. Τυγχάνει εἰς τῶν πλέον δημοκρατικῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, ὅστις οὐδέποτε φοβεῖται νὰ ὁμολογήσῃ καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἀλήθειαν.

Τὸ βιβλίον τοῦ «περὶ τῆς ἐπικαιρότητος τοῦ Νικολάου Κουζάνου» καταλαμβάνει μόνον 79 σελίδας καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν δύναται ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀναμῇν πλήρη καὶ τελείαν ἀνάπτυξιν ὅλης τῆς διδασκαλίας μιᾶς τόσοσιν βαρυσημάντου προσωπικότητος, ὡς ὁ Νικόλαος Κουζάνος. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον σκοπεῖ ὁ σ. ἐν τῇ συντόμῳ ταύτῃ μελέτῃ, εἶναι νὰ καταδείξῃ πόσον ἐπικαιροὶ τυγχάνουσιν αἱ ἰδέαι ἐνὸς λησμονημένου ἀγωνιστοῦ διὰ μίαν νέαν ἐκκλησιαστικὴν καὶ πολιτικὴν πραγματικότητα. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ἀναλύει περιληπτικῶς ὁ σ. τὴν ἔννοιαν τῆς «ἐνότητος», καὶ «πολλότητος», τῆς «ταυτότητος» καὶ «ἐτερότητος», ὡς ἐπίσης καὶ τὸ δι' ἡμᾶς τοῦς Ὁρθοδόξους λίαν ἐνδιαφέρον θέμα «τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας». Ἐν τῷ εἰσαγωγικῷ τούτῳ κεφ. καὶ ἰδίᾳ ἐν ταῖς σελ. 7,10,11 παρέχει ὁ σ. σύντομον βιογραφίαν τοῦ Νικολάου³. Οὕτω πληροφοροῦμεθα, ὅτι ὁ Γερμανὸς Καρδινάλιος ἐγεννήθη ἐν Cues, μικρὰν πόλιν κειμένην πλησίον τοῦ ποταμοῦ Mosel περὶ τὸ 1401. Ὁ πατὴρ τοῦ ἦτο κάτοχος πολλῶν ἀμπελώνων, ἐπιδιδόμενος κυρίως εἰς τὴν θαλασσοπολίαν. Ἐγκαταλείψας λίαν ἑνωρὶς τὴν πατρικὴν ἐστίαν, ἠδυνήθη προστατευόμενος ὑπὸ τοῦ κόμητος τοῦ Manderscheid νὰ παρακολουθήσῃ σχολεῖόν τι εἰς Deventer.

Τὰς σπουδὰς τοῦ ἤρχισεν ὁ Νικόλαος ἀπὸ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην, καὶ περὶ τὸ ἔτος 1423 ἀνεκνήρυχθη ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Παδούης «doctor decretorum». Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἑξαετῶν σπουδῶν εἰς Πάδουαν τῆς Ἱταλίας ἐπεδόθη ἐπίσης καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν μαθηματικῶν, τῆς ἀστρονομίας, τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ἱατρικῆς.

Μετ' ἰδιαιτέρας ἀγάπης ἐνετρώφησεν ἐπίσης ὁ Γερμανὸς καρδινάλιος εἰς τὴν σοφίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Πλάτων ἀπετέλεσεν δι' αὐτὸν τὴν βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη ἐν τῇ μεταρρυθμίσει τοῦ Σχολαστικισμοῦ⁴. Τὰς σπουδὰς τοῦ καταλείπει ὁ Κουζάνος μὲ τὴν ἔρευναν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Κολωνίας. Ἀπὸ τοῦ τριακοστοῦ ἔτους τῆς ἡλικίας τοῦ ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας. Περὶ τὸ 1432 ἐμφανίζεται ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Βασιλείας καὶ ὀλίγον βραδύτερον παρουσιάζεται ὡς δεσποζούσα φυσιογνωμία ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Κωνσταντίας. Τὸ 1433 ἐξέδωκε τὸ περισπούδαστον ἔργον τοῦ «περὶ καθολικῆς ὁμονοίας» (De concordantia

1. Thomas von Aquin und Karl Marx, Graz 1953. Der politische Atheismus, Graz 1953. Der Sinn des Marx'schen Atheismus, München 1957. Über Arbeitskampf und Arbeitsfrieden 1961.

2. Die Existenzphilosophie Heidegger, Sartre, Marcel, Jaspers in kritischer systematischer Sicht, Düsseldorf 1949. Das Wesen des Menschen nach den Lehren der altgriechischen Philosophie. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῇ ἀνέκδοτος).

3. Ἐν τῇ ἐνταῦθα παρατιθεμένῃ βιογραφίᾳ τοῦ Κουζάνου ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ ἄλλα ἔργασαι.

4. Πρβλ. E. Hoffmann: Platonismus und christliche Philosophie, 1960. σελ. 377. Martin Honecker: Nicolaus von Cues und die griechische Sprache, Heidelberg 1938 σελ. 2 καὶ Ernst Cassirer: Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance. Studien der Bibliothek Warburg, Nr 10, 1927.

catholica). Τότε ἦτο ἀκόμη θερμὸς ὁπαδὸς τῆς συνοδικῆς μερίδος καὶ ἐναντίον τοῦ Πάπα. Ἡ θεμελιώσις τῶν συνοδικῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ ἔχει ὡς ἐξῆς: ἐπεὶ οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως τυγχάνουσιν ἐλεύθεροι, καὶ ἰσότιμοι, δύνανται οἱ νόμοι καὶ αἱ διαταγαὶ τότε καὶ μόνον νὰ ἰσχύσωσιν, ὅταν προέρχωνται ἐκ τῆς ἐλευθέρως ἐκλογῆς καὶ συγκαταθέσεως τοῦ συνόλου. Ἡ ἀρχὴ αὕτη δύναται νὰ ἰσχύσῃ καὶ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων καὶ ἀποφάσεων· αὗται ἔχουσι καθολικὸν κύρος, ὅταν ἐγκρίνωνται ὑπὸ τῆς πλειοψηφίας τῆς Συνόδου. Αἱ παπικαὶ ἀποφάσεις λαμβάνουσι κανονικὸν κύρος διὰ τῆς συμφωνίας των μετὰ τῶν συνοδικῶν τοιούτων¹.

Καὶ ἐνῷ ταῦτα διεκέρυττε κατ' ἀρχὴν ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Βασιλείας, ἐγκαταλείπει κατόπιν τὰς ἀρχικὰς του ἰδέας, ἀν καὶ οὐχὶ ἀπολύτως καὶ τάσσεται μετὰ τῆς μερίδος τῶν παπικῶν. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ σ. (σελ. 10) ἡ ἀλλαγὴ αὕτη τῶν ἀπόψεων τοῦ Νικολάου ἐξηγεῖται ἐκ τῆς διχογνωμίας τῆς συνοδικῆς μερίδος καὶ τῶν διαρκῶν ἐρίδων, ἅτινας ἐθεώρει ὁ Κουζᾶνος ὡς τὸ προανάκρουσμα τοῦ Σχίσματος. Οὕτω φοβούμενος τὸ Σχῆμα καὶ ἐπιθυμῶν τὴν ἐνότητα τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀντελήφθη, ὅτι διὰ τῆς ἀπεμπολήσεως τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ ἀπεμακρύνετο τοῦ ἀρχεγόνου ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος, συμβάλλων οὕτως ἐμμέσως εἰς τὴν διαιώνισιν Σχίσματος πολὺ μεγαλυτέρου ἐκείνου πού ἐφοβεῖτο, τοὔτεστιν μεταξὺ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου καὶ τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀποκτήσας τὴν εὐμένειαν τοῦ Πάπα Εὐγενίου τοῦ 4ου, στέλλεται ὑπ' αὐτοῦ μεθ' ἑτέρων δύο μελῶν τῆς παπικῆς μερίδος ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Βασιλείας Pierre de Versailles καὶ τοῦ Antonio Martini de Chaves, ὡς καὶ τῶν δύο παπικῶν ἀπεσταλμένων Marco Condulmaro καὶ Cristoforo Garatoni εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἡ ἀποστολὴ τούτου ὡς καὶ τῶν ἑτέρων παπικῶν ἐκπροσώπων ἦτο, ὅπως πείσωσι τὸν Πατριάρχην Ἰωσήφ τὸν 2ον καὶ τὸν Αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον τὸν 8ον νὰ ἀποδεχθῶσι τὴν πρόσκλησιν τοῦ Πάπα Εὐγενίου, ὅπως μετὰσχῶσιν ἐν τῇ ἐνωτικῇ Συνόδῳ τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας². Καὶ ὁ μὲν Κουζᾶνος ἐπέτυχεν τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν ἐστάλη ὑπὸ τοῦ Πάπα εἰς Κωνσταντινούπολιν, διότι καὶ ὁ Πατριάρχης καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ ἀπεδέχθησαν τὴν παπικὴν πρόσκλησιν.

Ὁ Πάπας ὅμως ἀπέτυχε τοῦ κυρίου σκοποῦ του νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἑνωσιν ἄνευ ὑποχωρήσεων, διότι ἡ ἐνωτικὴ αὕτη Σύνοδος οὐδὲν ἐπέφερεν ἀποτέλεσμα· καὶ τοῦτο ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι αἱ προθέσεις τοῦ Πάπα δὲν ἀπετέλουν ἐκφράσιν ἀληθοῦς χριστιανικῆς ἀγάπης, οἱ δὲ λόγοι, οἱ ὅποιοι ἐκίνουν τὸν Αὐτοκράτορα καὶ τὸν Πατριάρχην εἰς μίαν τοιαύτην Σύνοδον ἦσαν καθαρῶς πολιτικοί. Ἐν τῇ ἐνωτικῇ ταύτῃ Συνόδῳ τῆς Φλωρεντίας ὁ Γερμανὸς καρδινάλιος ἀνέπτυξε μεγίστην δραστηριότητα, προσκομίσας μεταξὺ ἄλλων χειρογράφων καὶ χειρόγραφον κείμενον τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Βασιλείου «κατὰ Εὐνομίον», ἀναγόμενον εἰς τὸν 6ον αἰῶνα³.

Αἱ περὶ τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἐρμηνεῖαι τοῦ Νικολάου Κουζάνου, αἵτινες ἀν καὶ δὲν ἐσχόπουν νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν ἀπόλυτον ἐξουσίαν τοῦ Πάπα, ὡς ἐξελήφθησαν αὗται ὑπὸ τῶν διαφόρων Παπῶν, ἐν τοῦτοις ἀπάδουσι πρὸς τὸ διοικητικὸν σύστημα τῆς Μῆδος, Ἀγίας Καθολικῆς καὶ Ἀδιαρέτου Ἐκκλησίας τῶν πρώτων αἰώνων. Αὕτη ἀγνοεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ Κουζάνου, καθ' ἣν «ὅστις δὲν τυγχάνει μέλος τοῦ πληρώματος τῆς Ἀποστολικῆς Καθέδρας τοῦ Πέτρου δὲν δύναται νὰ εἶναι πιστὸς καὶ ὅτι εὐρίσκειται ἐντὸς τῆς ἐνότητος» (Qui cathedræ Petri non adhaeret, fidelis non est. Et est singulare)⁴. Ἀγνοεῖ ἐπίσης τὴν

1. Karl Jaspers: Nikolaus Cusanus, σελ. 193.

2. M. Honecker: Nicolaus von Cues, σελ. 8-9.

3. M. Honecker, σελ. 13 καὶ C. J. von Hefele: Conciliengeschichte, 1874, τόμ.

7 σελ. 698.

4. Concordantia catholica I 14 (Nicolai de Cusa opera omnia, Hamburgi MCMLXIII, σελ. 7).

θεωρίαν, ὅτι ὑπάρχει μόνον μία Ἀποστολικὴ Καθέδρα τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, οἱ διάδοχοι τοῦ ὁποίου ἔχουσι τὰ αὐτὰ προνόμια καὶ δικαιώματα μετ' αὐτοῦ. Πολὺ περισσότερον ἀγνοεῖ τὴν ἡγετικὴν θέσιν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου μεταξὺ τῶν Μαθητῶν τοῦ Κυρίου. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, συνεχίζουσα πιστῶς τὴν παράδοσιν τῆς Ἀρχιεγούνης καὶ Ἀδιαίρετου Ἐκκλησίας δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου· αὕτη θεωρεῖ ἅπαντας τοὺς Ἀποστόλους ἰσοτίμους καὶ ἰσοβαθμίους ἐνώπιον τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ, ὅστις οὐδεμίαν ἰδιαιτέραν ἡγετικὴν θέσιν καὶ διάκρισιν ἐνεπιστεύσατο εἰς τὸν Ἀπόστολον Πέτρον, ὡς πρεσβεύει ὁ Κουζάνος καὶ μετ' αὐτοῦ ἡ Ῥωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, διὰ τῆς ἰδίας ἐρμηνείας τῶν γνωστῶν χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἀναγνώριζε αὐτὴ εἰς τὸν Ῥωμαῖον Ποντίφηκα εἶναι τὸ ὁρθῶς ἀποδιδόμενον πρωτεῖον τιμῆς (*primus inter pares honoris causa*).

Ἐπειδὴ ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας, τῆς ὁποίας μετέσχε καὶ ὁ Νικόλαος καὶ μάλιστα ὡς δυναμικὸν μέλος αὐτῆς τυγχάνει ὁ τελευταῖος σταθμὸς τῆς συναντήσεως τῶν δύο Μεγάλων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν, θὰ πρέπη ἡ σήμερον σχεδιαζομένη ἐπανάληψις τῶν ἐπαφῶν καὶ τῶν δογματικῶν συζητήσεων ἀπὸ τοῦ 1439 διὰ θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν νὰ χωρήσῃ μετὰ σπουδῆς. Οὕτω θέλει ἀποφευχθῇ ἀρνητικὸν ἀποτέλεσμα, καλῶν ἔτι περισσότερον τὴν εἰρηνικὴν προσέγγισιν τῶν ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν, ὡς συνέβη μὲ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας, ἥτις οὐχὶ μόνον ὑπὸ τῆς «μοντέρνας Ὁρθοδοξίας» ἀπορρίπτεται ὡς ὑποστηρίζει ὁ M. Lehmann¹, ἀλλ' οὐδέποτε ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἥτις κατήργησεν τὸν ἐνωτικὸν αὐτῆς ὅρον καὶ συνοδικῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1484.

Ἡ ἐνότης διὰ τὴν ὁποίαν ἐφλέγετο ἡ καρδιά τοῦ Νικολάου ἀποτελεῖ τὸ πλέον θερμὸν αἶτημα τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ μόνη ὁδὸς ἡ ἄγουσα εἰς τὸ ποθητὸν τοῦτο τέρμα εἶναι ἡ τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ τῆς εἰλικρινοῦς χριστιανικῆς ἀγάπης. Ὅταν ἀμφοτέραι αἱ Ἐκκλησίαι προσβλέψωσιν ἐν ταπεινῷ φρονήματι καὶ ἀγάπῃ εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τὴν ἀποκάλυψιν τῆς θείας ἐνότητος, θέλουσι ἀντλήσει ἐξ αὐτοῦ ἐνοποιὸν δύναμιν, ἵνα πραγματοποιήσωσι τὸ αἶτημα τῆς ἀρχιερατικῆς του προσευχῆς «ἵνα ὦσιν ἓν»². Μία ἐπανάληψις τῶν ἐπαφῶν μεταξὺ Ὁρθοδόξου καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας διὰ θεολογικοῦ διαλόγου τότε καὶ μόνον θέλει ἐπιτύχει, ὅταν ἀμφοτέραι αἱ Ἐκκλησίαι ὁδεύσωσι πρὸς τὸν ποθητὸν σημεῖον «ἄνευ τῶν παλαιῶν ἐχθροτήτων καὶ προκαταλήψεων καὶ ἐγωιστικῶν ἀξιώσεων περὶ πρωτείου καὶ πρωτοκαθεδρίας καὶ προβαδίσματος, ἀλλ' ἐν ἀκραιφνῶς χριστιανικῷ πνεύματι καὶ ἀγάπῃ καὶ ταπεινοφροσύνῃ», ὡς λίαν ὁρθῶς τονίζει ὁ καθηγητὴς κ. Καρμίρης³.

Συνεχίζοντες τὴν βιογραφίαν τοῦ Καθολικοῦ Ἱεράρχου, ἀναγινώσκομεν ἐν σελ. 11 τοῦ σ., ὅτι ὁ Νικόλαος ἐνεκα τῶν ἀκαταπονήτων ἀγώνων του πρὸς ἐκτέλεσιν καὶ ἐκπλήρω-

1. Die moderne Orthodoxie lehnt das Konzil von Florenz als erzwungenes ebenso ab...» (Das Konzil von Florenz und die Ostkirchen, *Periodik der Ostkirchliche Studien*, τεύχος 4ον 1963, σελ. 312.

2. Ἰωάν. 17,21.

3. Ὁρθόδοξια καὶ Ῥωμαιοκαθολικισμός, Ἀθῆναι 1964, σελ. 136. Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ δικαία αὕτη ἄποψις τοῦ κ. Καρμίρη προεκάλεσεν εὐμενῆ σχόλια καὶ εἰς τοὺς κύκλους Καθολικῶν θεολόγων. Οὕτω τὸ περιοδικὸν *Irenikon*, no 2, 1964, σελ. 266 ἀναφέρει σχετικῶς τὰ ἑξῆς: «On trouve une appréciation plus juste et plus positive de la rencontre chez le professeur Joannis Karmiris, La fin de la IIe période du concile du Vatican et la rencontre de Patriarches de l' Ancienne et de la Nouvelle Rome (E, 15 Mars). Il y insiste sur ce qui doit précéder le dialogue envisagé et explique dans quel esprit celui-ci doit avoir lieu...».

σιν παπικῶν ἐντολῶν ἀνηκηρύχθη τὸ 1448 εἰς καρδινάλιον. Ἀπὸ τοῦ 1458, ὅτε ἀνῆλθεν εἰς τὸν παπικὸν θρόνον ὁ ἐπιστήθιος φίλος αὐτοῦ Aeneas Silvius, ὁ ἐπικληθεὶς Πίος ὁ 2ος, ὁ Κουζᾶνος ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν τῶν στενῶν συνεργατῶν τοῦ Πάπα. Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνεκίνησεν βαθύτατα τὸν περίφημον οὐμανιστὴν Πίον τὸν 2ον, τὸν θαυμαστὴν τῆς χώρας τῶν σοφῶν, ὡς ἐπίσης καὶ τὸν ἐταῖρον αὐτοῦ Νικόλαον Κουζᾶνον. Ὁ τελευταῖος τόσον πολὺ ἐθλίβη συνεπεία τῶν τουρκικῶν ἀγριοτήτων, ὥστε ἐπὶ τῷ ὀδυνηρῷ γεγονότι τῆς ἀλώσεως τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων, συγγράφει τὸ περισπούδαστον ἔργον του «περὶ εἰρήνης ἐν τῇ πίστει» (de pace fidei), προσπαθῶν νὰ ἀποδείξῃ ὅτι παρ' ὅλην τὴν διαφορὰν τῶν θρησκευμάτων δύναται νὰ ἐξευρεθῇ μία ἐνόησις ἐν τῇ πρὸς τὸν ἕνα Θεὸν πίστει. Ἀναγινώσκων τες τὸ Α' κεφ. τοῦ ἀνωτέρου ἔργου, αἰσθάνεται τὸν σπαραγμὸν τοῦ συγγραφέως διὰ τὰ δεινὰ τῆς πνευματικῆς Μητροπόλεως. «Αἱ εἰδήσεις, γράφει, περὶ τῶν ἀγριοτήτων, ἃς ὁ Τοῦρκος Σουλτᾶνος ἐξάπέλυσε κατὰ τὸν τελευταῖον καιρὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔχουσι τὸν ἄνδρα ἐκείνον, ὅστις ἰδίῳις ὁμμασιν ἐγνώρισεν τοὺς τόπους αὐτοῦ, μετὰ τοσούτου ἐνθέου ζήλου πληρώσει, ὥστε ἐν πολλοῖς στεναγμοῖς νὰ παρακαλῇ τοὺς μετὰ τοσούτου ἐνθέου ζήλου πληρώσει, ὥστε ἐν πολλοῖς στεναγμοῖς νὰ παρακαλῇ τὸν Δημιουργὸν τοῦ σύμπαντος ὅπως ἐν τῇ ἀγαθότητι αὐτοῦ καταπαύσῃ τὴν ὑπερβολικὴν μανίαν, τὴν ἐκ τῆς διαφορᾶς τῶν θρησκευμάτων προερχομένην». Ἡ παρατήρησις τοῦ Karl Jaspers, ὅτι ἐσφαλμένως ὁ Νικόλαος ἀποδίδει εἰς τοὺς Τούρκους τὴν κατηγορίαν τοῦ ἐκβιασμοῦ εἰς τὴν μωαμεθανικὴν πίστιν, ἰσχυριζόμενος ὅτι τοιοῦτος ἐκβιασμός ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας², εἶναι παντελῶς ἀβάσιμος.

Τὴν ἰδέαν τῆς σταυροφορίας ἐναντίον τῶν Τούρκων, τὴν ὅποιαν ὁ Aeneas Silvius συνέλαβεν ἅμα τῇ πτώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως ᾗ θέλησεν νὰ πραγματοποιήσῃ ὅτε ἀνῆλθεν εἰς τὸν παπικὸν θρόνον. Ὁ Κουζᾶνος παρὰ τὴν διαφορετικὴν του γνώμην ἐπὶ τοῦ προαναφερθέντος σχεδίου τοῦ Πάπα, ὑπέκυψεν εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ἐπιστηθίου φίλου, γνωρίζων ὅτι τῶν προτέρων τὴν ἀτυχὴ ἐκβασιν αὐτοῦ. Περὶ τοῦ 1464, τὴν 11ην Αὐγούστου ἀπέθανεν ὁ Νικόλαος κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ταξιδίου του πρὸς Ἀγκῶνα. Τρεῖς ἡμέρας ἀργότερον ἐξέπνευσεν ἐκεῖ καὶ ὁ ἐμπνευστὴς τῆς σταυροφορίας Πάπας Πίος ὁ 2ος.

Ἀναφερόμενος ὁ συγγραφεὺς, ἐν σελ. 8 εἰς τὸ θέμα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου, παρατηρεῖ, ὅτι λόγῳ τῶν μεταρρυθμιστικῶν του ἰδεῶν δὲν ἔσχε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του. Αἱ θεολογικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ ἀντιλήψεις τοῦτου εἰλκυσαν τὸ σοβαρὸν ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστήμης μόλις κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος.

Ἐν ταῖς σελ. 12-15 ἀσχολεῖται ὁ σ. μετὰ τὴν σύντομον ἐκθεσιν τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων τοῦ Κουζᾶνου, αἵτινες τυγχάνουσι λίαν ἐνδιαφέρουσας. Κατ' αὐτὸν πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι κάτοχοι τοῦ φυσικοῦ νόμου, ὅστις ἐρεῖδεται ἐπὶ τῆς λογικῆς αὐτῶν. Οἱ σοφώτεροι ὁμῶς ὀφείλουσι νὰ ἀναπτύξωσι ἐτι περισσότερον τὰς ἐμφύτους διατάξεις τοῦ φυσικοῦ νόμου, καθιστάμενοι οὕτω ὁδηγοὶ τοῦ συνόλου. Ἡ ἐκ φύσεως ἰσότης ἀπάντων τῶν ἀνθρώπων ἀπαι-

1. De pace fidei cap. I, σελ. 3,3-8. «Fuit ex hiis, que apud Constantinopolim proxime saevissime acta per Turkorum regem divulgabantur, quidam vir zelo Dei accensus, qui loca illarum regionum aliquando viderat, ut pluribus gemitibus oraret omnium creatorem quod persecutionem, quae ob diversum ritum religionum plus solito sacevit, sua pietate moderaretur. (Nicolai de Cusa opera omnia τόμ. VII Hamburgi MCMLIX).

2. «Das zum-Glauben-zwingen, das Cusanus als entsetzliche Unmenschlichkeit fälschlich den Türken zuschiebt, ist vielmehr das Spezifische der christlichen Kirche gewesen...» (Nikolaus Cusanus σελ. 179 Ὁ προαναφερθεὶς Γερμανὸς φιλόσοφος, ὡς βλέπομεν οὐδέποτε παραιτεῖται τῆς προσπάθειάς, προκειμένου νὰ διατυπώσῃ τὰς γνώσας του περὶ χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀπόψεις.

τεῖ τὴν ψήφισιν καὶ ἐκλογὴν τῶν νόμων, ἐὰν οὐχὶ ὑφ' ὧν τοῦλάχιστον ὑπὸ τῶν περισσοτέρων. Ἡ σχέσις μεταξύ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων δὲν εἶναι σχέσις στηριζομένη ἐπὶ ὡμῆς δυνάμεως, ἀλλὰ ἐπὶ δικαιοσύνης. Διὰ τὸν Νικόλαον οἰονδήποτε πολιτικὸν καθεστώς, εἴτε μοναρχικόν, εἴτε ἀριστοκρατικόν, εἴτε δημοκρατικόν εἶναι ὠφέλιμον τότε καὶ μόνον, ὅταν ἀποβλέπῃ εἰς τὴν εὐημερίαν τοῦ συνόλου. Τὴν ἔκθεσιν τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ βαρυσημάντου θέματος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας (σελ. 15-18). Ὁ Κουζάνος ἀντιτίθεται διαρρηδὴν ἐναντίον τῶν δύο ἀκροτήτων, τόσοι τῆς ἀπολύτου ἐξουσίας τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων καὶ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, ὡς συνέβη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τῶν διαδόχων αὐτοῦ καὶ τοῦ Καρολομάγνου, ὅσον καὶ τῆς ἀπειριόριστου τοῦ Πάπα δικαιοδοσίας εἰς πολιτικὰς φύσεως θέματα, ὡς συνέβη μὲ τοὺς Πάπας τοῦ Μεσαίωνος. Δι' ἡμᾶς τοὺς Ὁρθοδόξους ἔχει μεγάλην σημασίαν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Νικόλαος Κουζάνος κατάρθωσε νὰ διίδη πολὺ ἐνωρίτερον τοῦ Laurentius Valla τὴν νοθείαν τῆς Ψευδο-Κωνσταντινείου δωρεᾶς¹ πρὸς τὸν Πάπαν Σίλβεστρον, διὰ τῆς ὁποίας προσεπάθησαν οἱ διάφοροι Πάπαι νὰ θεμελιώσωσι τὴν ἀπόλυτον ἐξουσίαν τῶν καὶ ἐπὶ πολιτικῶν ζητημάτων. Ἀναφερόμενος εἰς τὸ κείμενον τῆς Ψευδο-Κωνσταντινείου δωρεᾶς ἐκφράζει τὴν ἀμφιβολίαν του περὶ τῆς γνησιότητός του, τονίζων ὅτι «κατὰ τὴν γνώμην μου ἐκεῖνα, τὰ περὶ τῆς δωρεᾶς τοῦ Κωνσταντίνου ἀναφερόμενα τυγχάνουσιν ἀπόκρυφα» (sunt meo iudicio illa de Constantino apocrypha)².

Ἡ δύναμις τοῦ Αὐτοκράτορος δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ Πάπα, ἀλλὰ ἐκ τῆς ἐλευθέρως ἐκλογῆς τῶν πολιτῶν. Τὸ πρωτεῖον καὶ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Αὐτοκράτορος σταθμίζεται καὶ μετρεῖται ἐκ τῆς σχέσεως τούτου πρὸς τὸν Θεόν. Διὰ τοῦτο ὁ χριστιανὸς Αὐτοκράτωρ, ὅστις κυβερνᾷ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θείων νόμων θεωρεῖται ἀνώτερος πάντων τῶν μὴ χριστιανῶν βασιλέων. Χαρακτηριστικὴ τυγχάνει ἡ σχέσις τῶν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κουζάνου—ἀς ἀναλῶι ἐ σ. ἐν σελ. 18-23—μετὰ τῶν πολιτικῶν θεωριῶν αὐτοῦ. Τὸ θεμέλιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ στηρίζεται ἡ ζωὴ τοῦ κράτους εἶναι ἡ εἰρήνη, ἡ τάξις καὶ ἡ διαρκὴς ἀρμονία, ἣτις προέρχεται ἐκ τῆς συμφωνίας τῶν πολλῶν ὑπὸ ἐνιαίαν διοίκησιν· ἡ συμφωνία αὕτη εἶναι τότε μεγαλύτερα, ὅταν αἱ ἀντιθέσεις τῶν πολλῶν εἶναι μικρότεραι. Ἡ σχετικὴ αὕτη ὁμόνοια (concordantia), εὕρισκε τὴν ἀπόλυτον τελειώσιν της ἐν τῷ Θεῷ, ὅστις τυγχάνει ἡ ἀπόλυτος καὶ ἐνιαία ἀρχὴ τῶν πάντων.

II

Τὸ γεγονός, ὅτι αἱ κυριώτεραι ἰδέαι τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου ἐμπεριέχονται ἐν τῷ Α' κεφ. τῆς δυσκολωτάτης συγγραφῆς «περὶ Γενέσεως» (de Genesi), ὡδήγησε τὸν σ. νὰ παραθέσῃ ἐν τῇ μελέτῃ του τὸ κεφ. τοῦτο μετὰ γερμανικῆς ἀποδόσεως. Ἄριστος γνώστης τῆς λατινικῆς γλώσσης παρουσιάζει τὸ κείμενον ὑπὸ τελειότεραν μορφήν καὶ αὐτοῦ τοῦ Paul Wilpert, ὁπερ ἐξέδωκεν ἡ Ἀκαδημία τῆς Αἰδελβέργης τὸ 1959. Τὸ λατινικὸν κείμενον μετὰ τῆς γερμανικῆς ἀποδόσεως περιλαμβάνει τὰς σελ. 26-45. Δι' ἀπλῆς καὶ μόνον ἀναγνώσεως τοῦ κειμένου τούτου ὡς καὶ τῶν ὑπολοίπων συγγραφῶν τοῦ Κουζάνου, διακρίνει τις ἔντονον τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐλληνικῆς-πατερικῆς σχέσεως. Τὸ θέμα τοῦτο τῆς σχέσεως τοῦ Νικολάου μετὰ τῶν ἐλληνικῶν φιλοσοφικῶν καὶ χρι-

1. Περὶ τῆς Ψευδο-Κωνσταντινείου δωρεᾶς ἴδε G. Laehr: α) Die konstantinische Schenkung in der abendländischen Litteratur der Mittelalters, 1926 καὶ β) Die konstantinische Schenkung in der abendländischen Litteratur des ausgehenden Mittelalters, Quellen, u. Forsch. aus Ital. Arch. 23 (1931/32).

2. Conc. cath. III, σελ. 335,6.

στιανικῶν πηγῶν, ἀνήκει εἰς τὰ σχεδὸν ἀνεξερευνήτα πεδία τῆς ἐπιστήμης. Προτιθέμενοι ἐνταῦθα νὰ καταδείξωμεν τὴν σοβαρότητα τοῦ θέματος τούτου, χωρὶς βεβαίως νὰ ἐπιδιώκωμεν τὴν πλήρη καὶ συστηματικὴν ἀνάπτυξιν αὐτοῦ, ἥτις θὰ ἀπῆται μακροχρόνιον ἔρευναν, θέλωμεν ἐγκαταλείψει ἐπ' ὀλίγον τὸν σ, ἵνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἔργων τοῦ Νικολάου ἐρευνήσωμεν τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς, ἃς ἐχρησιμοποίησεν οὗτος ἐν τῇ θεμελιώσει τοῦ φιλοσοφικο-θεολογικοῦ του συστήματος. Ἡ ἐπαφὴ τοῦ Κουζάνου μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀρχεταὶ ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν του χρόνων εἰς Πάδουαν καὶ τελειώνει μὲ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του δὲν ἔπαυσε νὰ ἀσχολῆται μὲ "Ἕλληνας συγγραφεῖς, ὡς ἐπίσης καὶ μὲ τὴν συλλογὴν ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς κατοχῆς ἢ μὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὁ M. Honecker¹ ἀνεσκέυασε διὰ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων τὴν γνώμην τῶν E. Cassirer καὶ E. Vansteenberghe περὶ πλήρους κατοχῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὑπὸ τοῦ Νικολάου, ἀποδείξας ὅτι μόνον στοιχειώδη ἑλληνομάθειαν ἐκέκτητο ὁ προαναφερθεὶς καρδινάλιος.

Αἱ μαθητικαὶ συγγραφαὶ τούτου, αἵτινες ἀνέρχονται εἰς 12 τὸν ἀριθμὸν, συγγραφεῖσαι κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον 1445-1459², στηρίζονται εἰς πολλὰ σημεῖα ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἀρχιμῆδους³ καὶ τοῦ Πυθαγόρου. Ἡ ἐπαφὴ τοῦ Νικολάου μετὰ τοῦ τελευταίου ἐδίδαξε τοῦτον, ὅτι καὶ ἡ ἐπιστήμη τῶν μαθηματικῶν δύναται νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν ὑψηλὸν σκοπὸν τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὸ ἄπειρον. Τὴν στενὴν σχέσιν μεταξὺ τοῦ Κουζάνου καὶ τοῦ Πυθαγόρου μαρτυρεῖ κάλλιστα τὸ ἔργον τοῦ πρώτου «ἡ γιγνώσκουσα ἀγνώσια» (de docta ignorantia), τοῦ ὁποῦ ἀρίστην ἔκδοσιν μετὰ γερμανικῆς ἀποδόσεως ἐξέπόνησεν ὁ Paul Wilpert. Ἐν τῷ 7 κεφ. τοῦ προαναφερθέντος ἔργου ἐξαίρει ὁ Γερμανὸς Καρδινάλιος τὸν ἱδρυτὴν τῆς Σχολῆς τῶν Πυθαγορείων, ὡς «τὸν πρῶτον μεταξὺ τῶν σοφῶν καὶ ὡς τὸ κόσμημα τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος» (Pythagoras, omnium philosophorum primus, Italiae et Graeciae decus,...). Ὁ Νικόλαος πρεσβεύει, ὅτι ἡ ἔρευνα πρὸς γνῶσιν τῆς ἀληθείας διευκολύνεται κατὰ τινα τρόπον διὰ τῆς μεθόδου τῆς σχέσεως καὶ τῆς συγκρίσεως· οὐδεμία ἀναλογικὴ σχέσις δύναται κατ' αὐτὸν νὰ νοηθῇ ἄνευ τῆς χρησιμοποίησεως τῶν ἀριθμῶν. Ἐπικαλούμενος τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πυθαγόρου, διαβλέπει ἐν τῇ δυνάμει τῶν ἀριθμῶν τὴν καλυτέραν γνωσιολογικὴν ἀρχήν⁴. Ἡ μαθηματικὴ μέθοδος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Νικολάου ὡς ἡ καλυτέρα ἐν τῇ ἀναζητήσει τοῦ Θεοῦ, χωρὶς ὁμῶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι δι' αὐτῆς δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀποκτήσῃ πλήρη καὶ τελείαν γνῶσιν τοῦ ἀγνώστου Ἑνὸς. Τὸ ἄπειρον ἔνεκα τῆς ἀπειρίας του τυγχάνει ἀγνωστον, ὑπερκείμενον τῶν μαθηματικῶν ἀναλογιῶν καὶ σχέσεων⁵. Ἐν ἀρχῇ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ 7ου κεφ. τοῦ ἀνωτέρω ἔργου του, εὐρίσκει ὁ Καθολικὸς Ἱεράρχης ἐν τῷ Πυθαγόρᾳ τὸν σπουδαιότερον μάρτυρα τοῦ Τριαδικοῦ Δόγματος. Ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλας μαρτυρίας περὶ τῆς ἐνότητος καὶ τοῦ ἀπολύτου τοῦ Θεοῦ, «ὁ Πυθαγόρας, ἀνὴρ ἐνδοξότατος καὶ ἀναμφιβόλου αὐθεντίας, ἐδίδασκεν ἐν τῇ ἐποχῇ του ὅτι ἡ θεία ἐνότης τυγχάνει τριαδική» (Pythagoras autem,

1. Nikolaus von Cues und die griechische Sprache, Heidelberg 1938.

2. Karl Jaspers: Nikolaus Cusanus σελ. 77.

3. Ὑποκρίνων ὁ Πάπας Νικόλαος ὁ 5ος τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Κουζάνου περὶ τοῦ "Ἑλλήνος τούτου σοφοῦ ἐχάρισεν εἰς αὐτὸν λατινικὴν μετάφρασιν τῶν «Γεωμετρικῶν» τοῦ Ἀρχιμῆδους.

4. De docta ignorantia cap. 1,3: Hinc forte omnia Pythagoras per numerorum vim consilui et intelligi iudicabat. Ἐπίσης cap. XI, 32: Nonne Pythagoras, primus et nomine et re philosophus, omnem veritatis inquisitionem in numeris posuit?

5. Αὐτόθι.

vir suo aeo auctoritate irrefragibili clarissimus, unitatem illam trinam astruebat)¹. Δι' ὧν τῶν γεωμετρικῶν συμβόλων τοῦ τριγώνου, τοῦ κύκλου καὶ τῆς εὐθείας προσπαθεῖ ὁ ἐκκλησιαστικὸς φιλόσοφος νὰ ἔλθῃ ἐγγύτερον πρὸς τὸ Θεῖον καὶ νὰ ἐννοήσῃ κατὰ τὸ δυνατόν τὰς σχέσεις τῶν θείων προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ἡ στενὴ σχέση τοῦ Νικολάου Κουζάνου μετὰ τοῦ Πυθαγόρου ὠδήγησε τὸν Giordano Bruno εἰς τὴν ὑπερμετρον ἔξαρσιν τοῦ πρώτου, τονίζων «ὅτι ἐὰν τὸ ἱερατικὸν ἔνδυμα δὲν εἶχε καλύψει τὴν μεγαλοφυΐαν τοῦ Κουζάνου, ἤθελεν ἀποβῆ οὗτος ἀνώτερος καὶ αὐτοῦ τοῦ Πυθαγόρου»².

Ὁ Κουζάνος ἐκτὸς τοῦ Πυθαγόρου γνωρίζει καὶ ἐτέρους Προσωκρατικούς φιλοσόφους, ὡς ἐμφαίνεται ἰδιαίτερος ἐκ τοῦ ἔργου του «ἡ θῆρα τῆς σοφίας» (de venatione sapientiae). Ἐνταῦθα καὶ ἰδίᾳ ἐν τῷ 2 κεφ. ἐξαίρεται ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ὡς ὁ πρῶτος μεταξὺ τῶν σοφῶν, ὅστις θεωρεῖ τὸν Θεὸν πανάρχαιον ἔνεκα τῆς ἀγεννησίας αὐτοῦ, τὸν δὲ κόσμον ὠραϊότατον ὡς δημιουργηθέντα ὑπ' αὐτοῦ»³. Οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ Θαλήτος, οὓς ἀνέγνωσεν ὁ Νικόλαος εἰς τὰ κείμενα τοῦ Διογένηος τοῦ Λαερτίου ἐπιδοκιμάζονται πλήρως ὑπ' αὐτοῦ. Ἡ ὠραϊότης τοῦ κόσμου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀποκαλύπτεται ἡ σοφία, ἡ ἀγαθότης καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ ὑψίστου Θεοῦ, κινεῖ τὸν Γερμανὸν Ἱεράρχην πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ καλλιτέχνου τοῦ θαυμασίου τούτου δημιουργήματος⁴.

Ἀναφερόμενος εἰς τὰς διαφόρους περὶ δημιουργίας φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις, γνωρίζει ἐπακριβῶς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀναξαγόρου περὶ μιᾶς ἀρχῆς τῶν ὄντων καὶ ἐνὸς τέλους τοῦ χρόνου⁵. Σπουδαιότεραι πηγαὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἀρύεται ὁ Νικόλαος τὴν γνώσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Ἀναξαγόρου τυγχάνουσιν ὁ Ἀριστοτέλης⁶ καὶ ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος.

Ἡ ἐπαφή τοῦ Νικολάου μετὰ τοῦ Πλάτωνος, τὸν ὁποῖον ἐγνώρισε κυρίως ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου, συνετέλεσεν εἰς τὴν μεταρρύθμισιν τῆς ἀριστοτελιζούσης Σχολαστικῆς Θεολογίας καὶ Φιλοσοφίας. Τὰ ἔργα τοῦ Κουζάνου ἐγκαινιάζουσι νέον σταθμὸν ἐν τῇ θεολογικῇ σκέψει τῆς ἐποχῆς του. Οὗτος δὲν συγγράφει ἀτελευτήτους πραγματείας ὑπὸ τύπον ἐρωτήσεων καὶ ἀπαντήσεων, ἀλλ' ἀρέσκεται κατὰ πλατωνικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν μορφήν συντόμων ἐκφραστικῶν διαλόγων. Τὴν ἰδιαίτεράν ἀγάπην τοῦ Νικολάου πρὸς τὸν Πλάτωνα μαρτυρεῖ ὁ μέγας ἀριθμὸς λατινικῶν μεταφράσεων εἰς πλατωνικὰ ἔργα, αἵτινες

1. Αὐτόθι cap. VII. Π60εν ἀντλεῖ ὁ Νικόλαος τὴν διδασκαλίαν ταύτην τοῦ Πυθαγόρου; Πιθανώτερά πηγὴ κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην τυγχάνει ὁ Ἀριστοτέλης. «Ἴδε (περὶ οὐρανοῦ) A1, 268a; Καθ' ὅσον γὰρ φασι καὶ οἱ Πυθαγόρειοι, τὸ πᾶν καὶ τὰ πάντα τοῖς τρισὶν ὄρισται· τελευτὴ γὰρ καὶ μέσον καὶ ἀρχὴ τὸν ἀριθμὸν ἔχει τὸν τοῦ παντός, ταῦτα δὲ τὸν τῆς τριάδος. Τὴν ἀρχὴν ταύτην τοῦ Πυθαγόρου ἀναφέρει καὶ ὁ Johannes v. Salisbury ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «septem septenis sect. VII, PL 199, 961C: Haec est illa trium unitas: quam solum adorandum esse docuit Pythagoras.

2. Λόγος ῥήθεις ἐν Βιττεμβέργῃ (μετάφρασις Kuhlkenbeck VI 86).

3. De venatione sapientiae cap. II σελ. 40,6: Dicit inter sapientes primus Thales ille Milesius Deum antiquissimum, quia ingenitus, mundum pulcherrimum, quia a Deo factus. (Λατινο-γερμανικὸν κείμενον τῶν E. Hoffmann καὶ Paul Wilpert 1964).

4. Αὐτόθι.

5. Αὐτόθι cap. IX σελ. 40,26: Anaxagoras initia rerum et temporis finem posuit.

6. Πρβλ. Maurice de Gandillac ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ ἔργου του: Oeuvres choisies de Nikolas de Cues, σελ. 20 «Un autre nom revient souvent, parmi les Présocratiques, celui d' Anaxagore. Ici encore la source principale est Aristote».

σώζονται μέχρι σήμερα. Τὰ καλλίτερα δῶρα διὰ τὸν Κουζᾶνον ἐκ μέρους τῶν ἑλληνομαθῶν φίλων του, ἦσαν αἱ μεταφράσεις πλατωνικῶν ἔργων. Οὕτω ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος μεταφράζει κατ' ἐπιθυμίαν αὐτοῦ τὸν «Παρμενίδην». Ὁ στενὸς φίλος καὶ συνεργάτης αὐτοῦ Petrus Balbus ἐκ Πίζης μεταφράζει τὴν «πλατωνικὴν Θεολογίαν» τοῦ Πρόκλου¹, ἥτις τὰ μάλιστα ἐβοήθησε τοῦτον ἐν τῇ θεμελιώσει τῆς διδασκαλίας του. Ἑτέρα χορεία μεταφραστῶν ὡς ὁ Henricus Aristippus, Leonardi Brunni Aretino, Rinuccio d' Arezzo καὶ ὁ Pier Candido Decembrio διευκολύνει τὸν Γερμανὸν Καρδινάλιον εἰς τὴν γνωριμίαν ἑτέρων πλατωνικῶν διαλόγων. Τὴν πλατωνικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ Νικολάου θέλει ἀντιληφθῇ ὁ ἀναγνώστης εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἐναργέστερον ὅμως ἐν ταῖς συγγραφαῖς «ἡ γιγνώσκουσα ἀγνώσιαν», «περὶ Γενέσεως» καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν «περὶ τοῦ οὐχ' Ἑτέρου (de non Aliud)» διαλογικὴν πραγματείαν.

Ἐν ταῖς γραμμαῖς τοῦ τελευταίου τούτου ἔργου διαζωγραφεῖται ἡ διάπυρος ἀναζητήσις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κατὰ τὸ δονατὸν προσέγγισις αὐτοῦ διὰ δυσκολωτάτων φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν.

Τὰ δύο πρῶτα πρόσωπα τοῦ ἀνωτέρω διαλόγου ὁ Johannes Andreas de Bussi καὶ ὁ Petrus Balbus ἀποτελοῦσι θερμούς ὑποστηρικτάς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος. Ὁ τρίτος, ὁ Ferdinand τυγχάνει προσωπικὸς ἱατρός τοῦ Νικολάου καὶ ὁπαδὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σταγειρίτου². Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ «Αὐτοῦ», ἣν ἀνέπτυξεν ὁ Κουζᾶνος εἰς τὸν διάλογον «περὶ Γενέσεως», προχωρεῖ ἔτι περισσότερον ἐν τῇ πορείᾳ τῆς καταλήψεως τοῦ ἀγνώστου Ἑνός, ἀναπτύσσων ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ τὴν τελειοτέραν κατ' αὐτὸν ἐννοίαν τοῦ Θεοῦ, ὡς τοῦ «οὐχ' Ἑτέρου». Ὁ Νικόλαος διὰ τῆς μαιευτικῆς μεθόδου ὀδηγεῖ τοὺς συνομιλητάς του εἰς τὸ βάθος τῆς σκέψεώς του. Διὰ τῆς ὁμολογίας τοῦ Ferdinand, ὅτι τὸ κάλλιστον μέσον τῆς γνώσεως τυγχάνει ὁ ὀρισμὸς³, λαμβάνει ἀφορμὴν, ὁ Νικόλαος νὰ διατυπώσῃ καὶ ἐπεξηγήσῃ τὸν νέον περὶ Θεοῦ ὀρισμὸν του. Ἐὰν ὁ ὀρισμὸς δύναται νὰ ὀρίξῃ τὰ πάντα, τότε ὀρίζει καὶ ἑαυτὸν· καὶ ἐπομένως ὁ ὀρισμὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, εἰ μὴ τὸ ὀρισθὲν ἀντικείμενον⁴. Διὰ τῆς ἀναλύσεως τῆς ἐννοίας τοῦ ὀρισμοῦ προσπαθεῖ ὁ Κουζᾶνος νὰ πείσῃ τὸν Ferdinad, ὅτι ὁ Θεὸς δι' αὐτὸν δὲν διαφέρει τοῦ ὀρισμοῦ ἐκείνου, ὅστις ὀρίζει ἑαυτὸν καὶ τὰ πάντα⁵. Ἐπικαλούμενος τὴν μαρτυρίαν τῶν περὶ Θεοῦ ἀσχοληθέντων, ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὸν «θεῖον Πλάτωνα» (divinus Plato)⁶, ὡς ἀποκαλεῖ τοῦτον ὁ Κουζᾶνος, προσπαθὼν διὰ τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τῆς εἰκόνος τοῦ φωτός, ἣν ὁ προαναφερθεὶς φιλόσοφος τὸ πρῶτον ἐχρησιμοποίησε, νὰ ἀναλύσῃ τὴν ἀνωτέρω περὶ Θεοῦ θεωρίαν του. Ὁ Πλάτων ἐν τῇ «Πολιτείᾳ» του, 508, bc, 509 b παραλληλίζει τὴν ἰδέαν τοῦ Ἀγαθοῦ μὲ τὸν ἥλιον⁷· ὅπως ὁ ἥλιος χαρίζει ζωὴν καὶ ὁρατότητα εἰς πάντα

1. Paul Wilpert: Nikolaus von Cues, vom Nichtanderen, 1952. (γερμανικὴ ἀπόδοσις τοῦ De non Aliud) σσμ. 4 σελ. 102.

2. Διὰ περισσότεράς πληροφορίας περὶ τῶν προσώπων τοῦ διαλόγου τούτου ἴδε Paul Wilpert: Vom Nichtanderen, σελ. 99, σσμ. 1.

3. de non Aliud cap. I σελ. 3, 25-26, 4, 1: Nicol. Abs te igitur in primis quaero: quid est quod nos apprime facit scire? Ferd. Definitio (Nicolai de Cusa, opera omnia Academiae Heidelbergensis τὸμ. XIII)

4. Αὐτόθι.

5. Αὐτόθι σελ. 4, 18-20. quod si toto nisu mentis acien ad li non aliud' convertis, mecum ipsum definitionem se et omnia definientum videbis.

6. De docta ignorantia, I, cap. XVII, 48.

7. Γενικῶς περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ συμβόλου τοῦ φωτός, ἴδε F. J. Dölger: Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze, Münster 1919 καὶ sol salutis, Münster 1920.

τὰ δρώμενα ὄντα, οὕτω καὶ πάντα τὰ νοητὰ ὄντα λαμβάνουσι διὰ τῆς ἰδέας τοῦ Ἀγαθοῦ οὐχὶ μόνον τὸ εἶναι ἀλλὰ καὶ τὴν γνωστικὴν ἱκανότητά. Στηριζόμενος εἰς «τὸν μέγα Πλάτων» (magnum Platonem)¹, ὅστις προσέκαλεσε τὸν θαυμασμόν πάντων διὰ τῆς χρησιμοποιοῦσας τῆς εἰκόνος τοῦ φωτός ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς θείας σοφίας², τονίζει ὁ Νικόλαος, ὅτι τὸ καθαρὸν φῶς, ὅπερ συμβολίζει τὸ Θεῖον τυγχάνει πρότερον παντός ἄλλου φωτός· τὸ φῶς λοιπὸν ἐκεῖνο, τουτέστιν ὁ Θεός, τὸν ὁποῖον ὁ Κουζᾶνος ἐνταῦθα ὡς «οὐχὶ Ἑτερον» χαρακτηρίζει, ἀποτελεῖ, τὴν ὄντολογικὴν καὶ γνωσιολογικὴν ἀρχὴν τῶν πάντων, ὅπως ἀκριβῶς τὸ αἰσθητὸν φῶς ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς ὑπάρξεως καὶ γνώσεως τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων. Ἄνευ τοῦ Θεοῦ δὲν δύναται τίποτε νὰ νοηθῇ, ὅπως ἀκριβῶς ἄνευ τοῦ φωτός δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὑπαρξίς καὶ ὅρασις τῶν ὁρατῶν ἀντικειμένων³.

Περὶ σφόδρον φῶς ἐπὶ τῆς σχέσεως τοῦ Νικολάου Κουζάνου μετὰ τοῦ Πλάτωνος ἐπιχέουσι τὰ κεφ. 20, 21 τοῦ «περὶ τοῦ οὐχὶ Ἑτέρου» ἔργου του. Τὸ 20 κεφ. ἀρχίζει μὲ τὴν παράκλησιν τοῦ Petrus Balbus, ὅστις μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Νικολάου παράθεσιν τῆς ἀνθολογίας ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ψευδο-Διονυσίου, διακρίνει τὴν στενὴν σχέσιν τοῦ τελευταίου μετὰ τῆς πλατωνικῆς θεολογίας⁴. Ὁ Νικόλαος ὑπακούων εἰς τὴν παράκλησιν, ἀναλύει ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν φιλοσοφικὴν κατεύθυνσιν τοῦ Πλάτωνος, ἥτις κατ' οὐσίαν τυγχάνει ἡ νεοπλατωνικὴ διδασκαλία τοῦ Πρόκλου. Ὁ Πλάτων ἀναζητῶν τὴν αἰτίαν τοῦ παντός ἔστρεψε κυρίως τὴν προσοχὴν του ἐπὶ τοῦ πρώτου Ἑνός, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐξηγεῖται ἡ ὑπαρξίς τῶν πάντων. Πρὸ τοῦ σώματος, πρὸ τῆς ψυχῆς καὶ πρὸ τοῦ νοῦ βλέπει ὁ Πλάτων τὸ θεῖον Ἐν, τὴν ἀρχὴν τοῦ σύμπαντος. Τὸ Ἐν τοῦτο, τὸ ὁποῖον προηγεῖται τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου δὲν δύναται νὰ ἐνοήσῃ ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς νοητικῆς του ἱκανότητος. Διὰ τῆς μυστικίζουσας ταύτης θεολογικῆς τάσεως φθάνει ὁ Πλάτων εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι μόνον διὰ τῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσῃ τὸ ὑπὲρ πᾶσαν ἐννοίαν καὶ οὐσίαν ἀπόλυτον Ἐν. Τὴν ἰδέαν ταύτην ἀναπτύσσει οὗτος ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του, τονίζων ὅτι ὁ Θεός ἀποκαλύπτεται τελικῶς εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον, ὅστις διὰ συνεχοῦς μελέτης καὶ ἀτελευτήτου ἀναζητήσεως στρέφει τὸ βλέμμα του πρὸς αὐτόν⁵. Τὴν πλατωνικὴν ταύτην ἀρχὴν παραλαμβάνει καὶ ὁ Πρόκλος εἰς τὸ ὑπόμνημα τοῦ «Παρμενίδου». Στηριζόμενος εἰς τὸν Πρόκλον προσπαθεῖ ὁ Κουζᾶνος νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰς περὶ τοῦ Ἑνός ἀντιλήψεις τούτου, ὡς συμφωνούσας καὶ ἐπιβεβαιούσας τὴν ἰδίαν «περὶ τοῦ οὐχὶ Ἑτέρου». θεωρίαν. Τὸ Ἐν λοιπὸν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Πρόκλον τυγχάνει πρότερον τοῦ ἐνός, δὲν εἶναι ἕτερόν τι ἐφ' ὅσον τυγχάνει ἡ αἰτία αὐτοῦ. Ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Πρόκλος χαρακτηρίζει τὴν αἰτίαν τοῦ ὄντος ἐνός ὡς Ἐν, ἐξηγεῖται κατὰ τὸν Νικόλαον ἐκ τῆς προθέσεως αὐτοῦ, ὅπως δώσῃ ἑκφρασιν εἰς τὸ οὐχὶ Ἑτερον⁶. Ἐνταῦθα παρατηρεῖ τις τὴν προσπάθειαν τοῦ Κουζάνου, ὅπως ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία τοῦ Πρόκλου δὲν διαφέρει τῆς ἰδίας «περὶ τοῦ οὐχὶ Ἑτέρου» ἀντιλήψεως, γεγονὸς τὸ ὁποῖον δεικνύει καταφανῶς τὴν ὑποκειμενικὴν ἐρμηνείαν τοῦ Νικολάου εἰς τοὺς στοχασμοὺς τοῦ Πρόκλου. Ἡ ὀνομασία καὶ ἡ ὑπαρξίς τῶν ὄντων ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀπολύτου αἰτίας τοῦ Θεοῦ, ἥτις ἀποτελεῖ διὰ τὸν Πρόκλον τὴν οὐσίαν καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ὀνομασίας αὐτῶν. Ἐκ τῆς διδασκαλίας ταύτης προκύπτει, ὅτι ὁ Θεός ὡς αἰτία τῶν πάντων δὲν τυγχάνει τι τὸ «Ἑτερον» ἐν σχέσει πρὸς αὐτά⁷. Ἡ διδασκα-

1. De venatione sap. cap. XXXIX, σελ. 186, 124.

2. Αὐτόθι.

3. De non Aliud cap. III, σελ. 74 ἐξ.

4. De non Aliud cap. XX σελ. 47, 16 ἐξ.

5. Ἐπιστολ. VI, 329d: ὃν ἂν ὄντως φιλοσοφῶμεν εἰσόμεθα πάντες.

6. De non Aliud cap. XX.

7. Αὐτόθι.

λία αὐτῇ τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου λεκτικῶς ἐμφανίζει πανθεϊστικὴν χροιάν, τὸ νόημα ὅμως αὐτῆς εἶναι κατ' αὐτὸν οὐχὶ διάφορον τῆς διδασκαλίας τοῦ 'Αρεοπαγίτου', ἣν ἀναφέρει ὁ Νικόλαος ἐν τῷ 6 κεφ. τοῦ ἔργου του «περὶ τοῦ οὐχὶ 'Ετέρου». 'Ὅπως διὰ τὸν Διονύσιον οὕτω καὶ διὰ τὸν Κουζᾶνον «ὁ Θεὸς εἶναι τὰ πάντα ἐν πᾶσι καὶ ὅμως οὐδὲν ἐξ αὐτῶν» (*Deum in omnibus omnia, licet omnium nihil*)². Τὴν ἀρχὴν ταύτην καὶ μόνον ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Νικόλαος ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἀνωτέρω θεωρίας του.

Τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πλατωνικῆς θεολογίας, ἣν ἐπεθύμησεν ὁ φίλος τοῦ Κουζάνου Petrus, κατακλείει οὗτος διὰ τῆς μυστικιστικῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ 21 κεφ. τοῦ ἀνωτέρω ἔργου του. 'Ὁ ἀπεριόριστος σεβασμὸς πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς πλατωνικῆς θεολογίας ἐπὶ τοῦ Νικολάου δὲν ἐμποδίζουσι τοῦτον νὰ ἀσκήσῃ κριτικὴν ἐπὶ τῆς τελευταίας, προκειμένου νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν τελειότεραν διατύπωσιν τοῦ νέου «περὶ τοῦ οὐχὶ 'Ετέρου» ὁρισμοῦ του, δι' οὗ νομίζει ὅτι ἴσταται ἐγγύτερον τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τῆς πλατωνικῆς περὶ 'Ενὸς διδασκαλίας³. Τὸν ὁρισμὸν τοῦ Θεοῦ ὡς «τοῦ οὐχὶ 'Ετέρου» θεωρεῖ ὁ Κουζᾶνος ἀπλούστερον ἀπὸ τὸν τοῦ 'Ενὸς τοῦ Πλάτωνος, διότι ἡ ἔννοια τοῦ 'Ενὸς προϋποθέτει κατ' αὐτὸν τὴν ἔννοιαν τοῦ «οὐχὶ 'Ετέρου», ἐν τῷ ὁποίῳ ὀφείλει τὴν ἐνότητά του τὸ «Ἐν καὶ οὐχὶ ἀντιθέτως⁴. 'Ἐν τῷ 1 κεφ. τοῦ «περὶ Γενέσεως ἔργου του ἐπικρίνει ἐπίσης ὁ Γερμανὸς καρδινάλιος τὴν πλατωνικὴν περὶ 'Ενὸς διδασκαλίαν, ἐξαιρῶν ὡς τελειότεραν τὴν ἰδίαν περὶ Θεοῦ ἀντίληψιν, καθ' ἣν τὸ Θεῖον ὀρίζεται ὡς τὸ «Αὐτὸ» (*Idem*). 'Ἐνταῦθα παρατηρεῖ, ὅτι πολλοὶ καὶ ἰδίᾳ οἱ Πλατωνικοὶ φιλόσοφοι προτιμῶσι τὴν ἔννοιαν τοῦ 'Ενός, τοποθετοῦντες ταύτην πρὸ τῆς ἐννοίας τοῦ «Αὐτοῦ», ὡσὰν ἡ ταυτοτης νὰ ἦτο ὀλιγώτερον περιεκτικὴ τῆς ἐννοίας τοῦ 'Ενός» (*adhuc ipsi idem unum praetulerunt, quasi identitas sit minus uno*)⁵.

'Ἐν ταῖς ἔργοις τοῦ Νικολάου πολλάκις συναντᾷ τις ἐννοίας καὶ ὅρους, προερχομένους ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ «πρίγκηπος τῶν Περιπατητικῶν» (*Peripateticorum princeps*)⁶. ὡς ἀποκαλεῖ συνήθως ὁ Κουζᾶνος τὸν 'Αριστοτέλην. Τὴν σχέσιν τούτου μετὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σταγειρίτου μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπαρξὶς 7 χειρογράφων, ἀνηκόντων εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Κουζάνου καὶ περιχόντων λατινικὰς μεταφράσεις ἀριστοτελικῶν ἔργων. 'Ἡ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία ὅμως δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς πνευματικὰς ἀναζητήσεις τοῦ Νικολάου Κουζάνου. 'Ἐν τῇ θήρᾳ τῆς ἀπολύτου σοφίας ἴσταται οὗτος ἐγγύτερον πρὸς τὸν Πλάτωνα, «τὸν θαυμάσιον καὶ περιεσκεμμένον θηρευτὴν» (*Plato, venator miro modo circumspectus...*)⁷ τῆς θείας σοφίας. Τὴν ὑποτίμησιν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἐκ μέρους τοῦ Νικολάου ἀντιλαμβάνεται τις ἀμέσως, ἀκούων τὴν ἀπάντησιν, ἣν δίδει οὗτος εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ θαυμαστοῦ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σταγειρίτου, Φερδινάρδου. 'Ἐρωτηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ, ποῖα τυγχάνουσιν τὰ νέα πορίσματα τοῦ 'Αριστοτέλους ἐν τῇ ἐρευνῇ τῆς ἀληθείας, ἀπαντᾷ ὁ Κουζᾶνος ὡς ἐξῆς: «διὰ τὰ εἶμαι εὐλικρινὲς τοιαῦτα πορίσματα δὲν γνωρίζω»⁸.

1. PG 3, 872A: Καὶ ἐν πᾶσι πάντα ἐστὶ, καὶ ἐν οὐδενὶ οὐδέν,...

2. De non Aliud cap. VI, σελ. 14,17.

3. De non Aliud cap. XXII. σελ. 53,5-7: Video certe hanc, quam assen is definitionem solum ceram et quidditativam, non esse illam, quam Plato mancam et defectuosam dicit,...

4. Αὐτόθι cap. IV, σελ. 10,3 ἐξ.

5. De Genesi cap. I, σελ. 105,22-106,1.

6. De venatione sap. cap. VIII, σελ. 30,19. Τὸν αὐτὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ 'Αριστοτέλους ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ (de non Aliud) cap. 18, σελ. 44,2-3.

7. Αὐτόθι.

8. De non Aliud cap. 18, σελ. 44,9: Equidem, ut ingenue fatear, nescio.

Τυχάνει βεβαίως αξιοθαύμαστος κατὰ τὸν Νικόλαον ἡ ἐντατική ἀναζήτησις καὶ διαρκὴς προσπάθεια τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς γνῶσιν τῆς αἰτίας καὶ οὐσίας τῶν ὄντων· διαβλέπει ἀκόμη ἐν τῇ προσπάθειά τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς λύσιν τοῦ δυσκολωτάτου τούτου προβλήματος, ὅτι ὁ Σταγειρίτης μέχρι σημείου τινὸς ἐν τῇ φιλοσοφικῇ του ἐρευνῇ προσπαθεῖ νὰ ἐπιλύσῃ τὸ πρόβλημα περὶ τῆς οὐσίας τῶν ὄντων τῇ βοηθείᾳ τῆς «περὶ οὐχὶ Ἑτέρου» θεωρίας αὐτοῦ.

Ὁρθῶς ἀντελήφθη ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι ἡ οὐσία τῶν ὄντων δὲν πρέπει νὰ εἶναι τι τὸ διαφορετικὸν ἐξ αὐτῶν ὡς συμβαίνει, ὅταν θελήσῃ τις νὰ δεχθῇ ὡς ἀρχὴν τούτων τὸ ὄν, τὸ ἐν, τὴν φιλίαν, τὸν ἀέρα καὶ τὸ ὕδωρ. Ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων ὀφείλει νὰ εἶναι μία καὶ ἐνιαία· ἐπομένως πᾶσα ὀνομασία, ἣν προσεπάθησαν νὰ δώσωσι οἱ κατὰ καιροὺς φιλόσοφοι, ὠρίζεν οὐχὶ αὐτὴν τὴν ἀπλὴν οὐσίαν τῶν ὄντων, ἀλλὰ τι τὸ διαφορετικὸν αὐτῶν. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου φιλοσοφεῖ ὁρθῶς ὁ Σταγειρίτης. Ἀναγνωρίσας, ὅτι πᾶσα λογικὴ ἀρχὴ καὶ πᾶς συλλογισμὸς τυγχάνει παντελῶς ἀνίσχυρος, ὅπως συλλάβῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων, περιέπεσεν κατόπιν εἰς τὸ μέγα σφάλμα νὰ σταματήσει μέχρι τοῦ σημείου τούτου. Δὲν ἠδυνήθη νὰ προχωρήσῃ πέραν τῆς ἀδυναμίας, εἰς ἣν προσκρούει ὁ ἀνθρώπινος λόγος, αἰρόμενος εἰς τὸ ὕψος τῆς μυστικῆς θεωρήσεως τοῦ Θεοῦ, δι' ἧς καὶ μόνον δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑπερπηδῇ τὰ στενὰ ὅρια τῆς πεπερασμένης λογικῆς του¹. Ἡ μυστικὴ θεώρησις ἀποτελεῖ διὰ τὸν Κουζάνον τὴν βεβαιότεραν ὁδόν², ἥτις ἄγει τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸ ἄγνωστον καὶ ἀπλησίαστον Θεῖον. Ὁ Ἀριστοτέλης δυστυχῶς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πλάτωνα ἔμεινε δέσμιος τῆς ὀρθολογιστικῆς μεθόδου καὶ τέχνης. Οὗτος προσεπάθησε νὰ ἀνεύρῃ τὴν ἀλήθειαν, χρησιμοποιοῦν τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως, ἥτις ἀποτελεῖ ἀποκλειστικῶς λογικὴν ἀρχήν. Δι' αὐτὸν τυγχάνει ἀπολύτως ὀρθὴ ἡ πρότασις, ὅτι μεταξὺ μιᾶς ἀποφατικῆς καὶ καταφατικῆς ὁμολογίας ὑφίσταται πάντοτε μίαν ἀντίφασιν· οὕτω δὲν δύναται τις ταυτοχρόνως ἐπὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου νὰ κάμνῃ ἀντιφατικὰς ὁμολογίας³. Ὁ Σταγειρίτης δὲν διακρίνῃ, ὅτι πρὸ πάσης ἀντιφάσεως ὑπάρχει μία ἄλλη ἀντίφασιν καὶ πρὸ πάσης ἀντιθέσεως ἑτέρα ἀντίθεσις, ἐν ἣ οὐδεμία ἐστὶν ἔχουσιν αἱ ἀντιθέσεις. Πρὸ τῶν ἀντιφάσεων καὶ τῶν ἀντιθέσεων ὑπάρχει τὸ ἀπόλυτον καὶ ἄπειρον Θεῖον, ἐν ᾧ αἱ ἀντιθέσεις συμπίπτουσι καὶ συμφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλας. Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Νικολάου «περὶ συμφωνίας τῶν ἀντιθέσεων» (coincidentia oppositorum) ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται οὗτος τὸ θεολογικὸν του οἰκοδόμημα. Ἐνταῦθα ἐγκρίνεται κυρίως ἡ ἀντιθεσις τοῦ Κουζάνου πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην, ὅτι ὁ τελευταῖος στερεῖται μυστικιστικῆς πνοῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας καὶ μόνον δύναται νὰ ἐξηγήθῃ ἡ διδασκαλία τοῦ Νικολάου περὶ ἀντιφάσεως πρὸ πάσης τοιαύτης, περὶ ἀρχῆς πρὸ πάσης ἀρχῆς καὶ οὐσίας ὑπὲρ τὴν οὐσίαν⁴. Οἶκοθεν νοεῖται ἐντεῦθεν, διατὶ ὁ Σταγειρίτης δὲν ἐπηρεάσεν εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κουζάνου, ὡς ὁ Πλάτων. Διὰ τὸν Νικόλαον ὑπάρχει ἀκόμη μία οὐσιώδης ἀντιθεσις, ἥτις

1. De non Aliud cap. XIX, σελ. 46,1 ἐξ.

2. Αὐτόθι σελ. 46,12: *Unlita autem et omni ex parte cumulata certitudo visio est.*

3. Αὐτόθι σελ. 46, 19-21: *Philosophus ille certissimum credidit negativae affirmativam contradicere, quodque simul de eodem utpote repugnantia dici non possent.* Τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἀναπτύσσει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «τῶν μετὰ τὰ φυσικά» κεφ. Γ' 1005β, 19-23: *Τὸ γὰρ αὐτὸ ἅμα ὑπάρχειν τε καὶ μὴ ὑπάρχειν ἀδύνατον τῷ αὐτῷ καὶ κατὰ τὸ αὐτό... αὕτη δὲ πασῶν ἐστὶ βεβαιότατη τῶν ἀρχῶν.*

4. Αὐτόθι cap. XIX, σελ. 46, 31-33... *aliebat enim substantiae non esse substantiam nee principii principium, ut supra tetigimusnam sic etiam contradictionis negasset esse contradictionem.*

ἀπομακρύνει τοῦτον ἐκ τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψεως. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη, ἥτις ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀνωτέρω διαχωρίζει ὀξέως τὸν ἀριστοτελισμὸν τοῦ πλατωνισμοῦ, εἶναι ἡ ἐξῆς: ὁ Πλάτων καὶ μετ' αὐτοῦ ὁ Κουζᾶνος ἔχονται στερεῶς τῆς γνώμης, ὅτι ὁ Θεὸς τυγχάνει ἡ δημιουργική αἰτία τοῦ σύμπαντος· οὗτος ὑπῆρξε πρὸ τοῦ σύμπαντος ὡς δημιουργὸς αὐτοῦ. Ὁ χρόνος λαμβάνει κατὰ τὸν Νικόλαον ἀρχὴν ταυτοχρόνως μετὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως ἀποκρούει τὴν ἀντίληψιν ταύτην, ὑποστηρίζων ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἀρχὴ κινήσεως καὶ χρόνου¹.

Συγκρίνων ὁ Νικόλαος τὴν περὶ δημιουργίας διδασκαλίαν τῆς Π. Διαθήκης μετὰ τῶν φιλοσοφικῶν περὶ κόσμου ἀντιλήψεων, δεικνύει ἀρτίαν γνώσιν τῆς Στωϊκῆς κοσμολογίας. Οὗτος διαβλέπει μεταξὺ τῆς διδασκαλίας τῶν Στωϊκῶν, καθ' οὓς ὁ δημιουργικὸς λόγος ἔθεωρεῖτο ὡς Θεὸς καὶ τῆς Π. Διαθήκης, ἥτις διδάσκει ὅτι «διὰ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν»², συμφωνίαν τινὰ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου³. Ἐκ τοῦ Διογένηος τοῦ Λαερτίου ἀντλεῖ ὁ Νικόλαος τὴν γνώσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ζήνωνος, καθ' ἣν ὁ Θεὸς «μετέτρεψε τὴν οὐσίαν τοῦ πυρὸς διὰ τοῦ ἀέρος εἰς ὕδωρ»⁴. Διὰ τῆς μετατροπῆς ταύτης ἐξηγεῖ ὁ Ζήνων τὴν δημιουργίαν τοῦ ὅρατοῦ καὶ παροδικοῦ τούτου κόσμου⁵. Οἱ Στωϊκοὶ διὰ τῆς διδασκαλίας των περὶ ἀρχῆς καὶ τέλους τοῦ κόσμου τυγχάνουσι προσφιλέστεροι διὰ τὸν Γερμανὸν καρδινάλιον ἀπὸ τὸν Σταγειρίτην, διότι διὰ τῆς κοσμολογίας των ἴστανται πλησιέστερον πρὸς τὴν περὶ κόσμου διδασκαλίαν τῆς Ἀγίας Γραφῆς⁶.

Ὁ Νικόλαος δὲν ἀγνοεῖ ἐπίσης τὴν ὕλιστικὴν ἀθειαν τοῦ Ἐπικούρου. Οὗτος γνωρίζει τὴν περὶ ἀτόμων διδασκαλίαν τούτου, ἥτις κατεπολεμήθη ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων καὶ Περιπατητικῶν διὰ τῆς χρησιμοποιοῦσεως μαθηματικῶν ἀποδείξεων⁷. Καὶ ἐνθ' ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «ἡ γιγνώσκουσα ἀγνωσία» καταφέρεται ἐναντίον τοῦ Ἐπικούρου, ὡς ἀρνούμενου τὸ Θεῖον, ἐν τῷ ἔργῳ του «ἡ θήρα τῆς σοφίας» ἀναφέρει, ὅτι κατὰ τὸν ἱδρυτὴν τῆς Σχολῆς τῶν Ἐπικουρείων ὁ κόσμος τελεῖ ὑπὸ θεῖαν ἐνέργειαν⁸. Ἐνταῦθα ὡς ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ Paul Wilpert⁹ ἐπλανήθη προφανῶς ὁ Κουζᾶνος διὰ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου τοῦ Διογένηος, ἐκ τοῦ ὁποῦ ἀντλεῖ οὗτος τὰς περὶ Ἐπικούρου πληροφορίας.

III

Ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὁ Νικόλαος Κουζᾶνος γνωρίζει καὶ τὴν ἑλληνικὴν πατερικὴν σκέψιν. Ἡ ἰδιαιτέρα ἀγάπη πρὸς μελέτην καὶ ἔρευναν τῶν πηγῶν τῆς πατερικῆς

1. De venatione sap. cap. IX, σελ. 40,26: Aristoteles vero posse fieri negat initium habere. Sic nec motum nec tempus facta credit...

2. Ψαλμὸς 36,2.

3. De venatione sap. IX, σελ. 38,24... Stoici verbum, quod et deum asserunt, ut in Laertio legitur. Et hi optime secuti sunt David prophetam qui dixit: «verbo domini caeli firmati sunt»...

4. Αὐτόθι cap. X σελ. 42,28: Zeno vero Stoicus deum aiebat ignis «substantiam per aërem in aquam convertisse...» Idē Stoicorum Veterum Fragmenta τόμ. I, σελ. 28, 16-17... όταν ἐκ πυρὸς τροπῇ εἰς ὕδωρ γένηται,...

5. Αὐτόθι cap. X, σελ. 42,28.

6. Αὐτόθι cap. IX σελ. 40,26.

7. De docta ignorantia XI, σελ. 44, 32.

8. De venatione sap. VIII, σελ. 34,22: Epicurus vero totam deo soli sine cuiuscumque adminiculo universi tribuit administrationem.

9. Nicolai de Cusa: De Venatione sapientiae, σημ. 27, σελ. 191.

σοφίας τεκμαίρεται ἐκ τῆς ἀκαταπονήτου προσπάθειας τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου πρὸς συλλογὴν πατερικῶν χειρογράφων¹. Ἀναπτύσσων ἐν τῷ περισπουδαστῷ ἔργῳ αὐτοῦ «περὶ εἰρήνης ἐν τῇ πίστει» κεφ. I, 2 τὴν διδασκαλίαν του περὶ ἀγγέλων τινῶν, οἵτινες ἐτάχθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς φρουροὶ καὶ προστάται τῶν διαφόρων ἐθνῶν, στήριζεται κυρίως ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων ἐν τῷ 31 χωρίῳ τοῦ Δευτερονομίου, ἐνθα ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ἡ διδασκαλία αὕτη. Σπουδαιοτάτη πηγὴ διὰ τὴν ἀνωτέρω διδασκαλίαν τοῦ Κουζάνου τυγχάνει κατ' ἀρχὴν ὁ Ὁριγένης, ὅστις ἐρμηνεύων τὸ προαναφερθὲν χωρίον τοῦ Δευτερονομίου, ἀναπτύσσει ἐν τῷ «περὶ ἀρχῶν» ἔργῳ του 15,2 τὴν διδασκαλίαν, ὅτι ὁ Θεὸς διεχώρισε τὰ ὅρια τῶν ἐθνῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγγέλων ἐκείνων, οὓς ἔταξεν ὡς φρουροὺς καὶ προστάτας αὐτῶν². Τὸ ἀνωτέρω ἔργον τοῦ Ὁριγένους ἐμελέτησεν ὁ Νικόλαος ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Ῥουφίνου. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ μεγάλου Ἀλεξανδρινοῦ θεολόγου εὐρίσκει ἐπίσης ὁ Κουζάνος τὴν σπουδαιοτάτην μαρτυρίαν περὶ τοῦ ἀληθοῦς σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου, τὸν ὁποῖον ἀρνεῖται ὡς γνωστὸν ὁ Μιαμεθανισμὸς. Ἀναίρων οὗτος ἐν τῷ 14 κεφ. τοῦ ἔργου του «περὶ εἰρήνης ἐν τῇ πίστει» τὴν μωαμεθανικὴν πλάνην, καθ' ἣν ὁ Κύριος δὲν ἐσταυρώθη ὄντως ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων, ἀλλὰ ζῇ καὶ θέλει ἐπανέλθῃ ἅμα τῇ ἐμφάνει τοῦ Ἀντιχρίστου, στήριζεται κυρίως εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ὁριγένους ὅστις ἀποκρούει διαρρήδην τὴν θεωρίαν περὶ φανταστικοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ³.

Τὰ ἔργα τοῦ ἱστορικοῦ Εὐσεβίου, ἅτινα ἀνέγνωσεν ὁ Νικόλαος ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου, ἀποτελοῦσιν δι' αὐτὸν πολὺτιμον πηγὴν ἐκ τῆς ὁποίας ἀρύεται τὰς περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεις τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐξωχριστιανικῆς σοφίας. Ἀναφερόμενος εἰς τὸ θέμα τῆς Ἀγίας Τριάδος, εὐρίσκει ἐν τῇ πλατωνικῇ φιλοσοφίᾳ — ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πληροφορίας τοῦ Εὐσεβίου — ὑποφώσκουσιν τὴν τριαδικότητα τῆς πρώτης ἀρχῆς⁴. Ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς ἀρύεται οὗτος τὴν περὶ τοῦ δευτέρου αἰτίου δοξασίαν τοῦ Πλωτίνου, ἣν ὑπονοεῖ ἐν τῷ 10 κεφ. τοῦ «περὶ εἰρήνης ἐν τῇ πίστει» ἔργου του. Ἐνταῦθα ἀναφέρει χαρακτηριστικῶς τὰ ἐξῆς: «οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι ὑποστηρίζουσι, ὅτι ὁ Θεός, ὅστις ὑπέρκειται πάντων, ἀφήνει νὰ προέλθῃ ἐξ αὐτοῦ ὁ νοῦς ἢ ὁ λόγος, ὀνομάζοντες τοῦτον Θεὸν ἐκ Θεοῦ»⁵. Ἐκ τοῦ Εὐσεβίου πληροφορεῖται ἐπίσης ὁ Κουζάνος τὸ περιστατικὸν τῆς συναντήσεως τοῦ Σωκράτους μετὰ τινος Ἰνδοῦ εἰς Ἀθήνας. Τὸ πόρισμα τῆς διαλογικῆς συζή-

1. M. Honecker: Nikolaus von Cues, σελ. 43-54.

2. Περὶ τῆς διδασκαλίας ταύτης τοῦ Ὁριγένους ἴδε τὰ ἔργα τοῦ J. Daniélou: α) Origène, Paris 1948, σελ. 222-235 καὶ β) Les sources juives de la doctrine des anges des nations chez Origène (Rech de science relig. XXXVIII, 132-137).

3. Περὶ ἀρχῶν I Praef. 4: Et quoniam hic Jesus Christus natus et passus est in veritate, et non per phantasiam, communem hanc mortem vere mortuus... (Ἐκδ. P. Koetschau, Leipzig 1913).

4. De Beryllo cap. 24. Quomodo autem plato habuerit de unitrino principio conceptum et quam propinque ad modum nostrum christianae theologiae: Eusebius Pamphili in libro de praeparatione euangelica ex libris Numerii, qui secreta Platonis concipit... (Nicolai Cusae cardinalis opera I, Parisiis 1514). Πρβλ. ἐνταῦθα Εὐσεβ. Εὐαγγ. Προπαρασχ. PG 21, 1116 BC: ... τὸν πάντων Θεὸν αἴτιον, καὶ τοῦ ἡγεμόνος καὶ αἰτίου πατέρα Κύριον ἐπομνύντα ὄν, ἐὰν ὁρθῶς φιλοσοφῇτε, εἰσεσθε... οὐκ ἄλλως ἐγωγε ἐξακούω ἢ τὴν Ἀγίαν Τριάδα μνηνεσθαι...

5. De pace fidei cap. X, σελ. 28,10-12: Alii asserunt Deum superexellatum de se exerere intellectum seu rationem, et hunc dicunt Deum de Deo.... (Nicolai de Cusae opera omnia VII, Academiae Litterarum Heidelbergensis MCMLIX) Πρβλ. Προπαρασχ. Εὐαγγ. 889A-892B.

τήσεως μεταξύ τῶν δύο τελευταίων βοηθεῖ τὸν Κουζᾶνον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὀντολογίας του. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἀναφερομένην συνομιλίαν τοῦ Σωκράτους μετὰ τοῦ ἀγνώστου Ἰνδοῦ προέκυψεν ἡ ἀρχή, ὅτι διὰ τὴν γνῶσιν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων τυγχάνει ἀπαραίτητος προϋπόθεσις ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ¹. Στηριζόμενος εἰς τὴν σωκρατικὴν ταύτην θεωρίαν ὁ Νικόλαος τονίζει, ὅτι ἡ ὑπαρξὶς τῶν πάντων ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ· ὡς ἐκ τούτου τίποτε ἐκ τῶν ὁραμένων ὄντων δὲν δύναται νὰ κατανοήσῃ ὁ ἄνθρωπος ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀτελής καὶ περιορισμένη, δὲν δύναται οὗτος νὰ ἐννοήσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ ἀκριβῶς καὶ ἀπολύτως τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων².

Ὁ Γερμανὸς καρδινάλιος γνωρίζει ἐπίσης τὴν θεολογικὴν σκέψιν τῆς Σχολῆς τῆς Καππαδοκίας. Ὁ Μ. Βασίλειος ὁμοῦ μετὰ τῶν Δυτικῶν Πατέρων Ἀμβροσίου, Αὐγουστίνου καὶ Ἱερωνύμου ἐξαίρεται ὑπὸ τοῦ Νικολάου ἐν τῷ 2 κεφ. τοῦ «περὶ Γενέσεως» ἔργου του, ὡς τὸ πλέον ἡσυχούμενον πνεῦμα ἐν τῇ ἀνιχνεύσει τῶν θείων μυστηρίων³. Ὁ Κουζᾶνος ἔχει ὑπ' ὄψιν του ἐνταῦθα τὰς 9 ὁμιλίας τοῦ Μ. Βασιλείου εἰς τὴν «ἐξαήμερον», ἐν ταῖς ὁποίαις προσπαθεῖ ὁ Μέγας ἐκκλησιαστικὸς Πατὴρ διὰ τῆς ἐρμηνευτικῆς δεξιότητάς νὰ ὁδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ὁρατῆς δημιουργίας εἰς τὴν πνευματικὴν ἐνόρασιν τῶν ἀόρατων μυστηρίων τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἔργον τοῦ Μ. Βασιλείου «κατὰ Εὐνομίον», χειρόγραφον τοῦ ὁποίου προσεκόμισεν ὁ Νικόλαος ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Φλωρεντίας, ἵνα διευκολύνῃ τὰς δογματικὰς συζητήσεις, ἀποτελεῖ μετὰ τὸ «περὶ ἀρχῶν» τοῦ Ὁριγένης τὴν δευτέραν ἀξιόλογον πηγὴν, ἣν εἶχεν οὗτος πρὸ ὀφθαλμῶν ἐν τῇ προαναφερθείσῃ περὶ ἀγγέλων διδασκαλίᾳ εἰς τὸ I κεφ. τοῦ «περὶ εἰρήνης ἐν τῇ πίστει» ἔργου του⁴. Ὁ ἐπιστήμιος φίλος τοῦ Μ. Βασιλείου, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἀποτελεῖ αὐθεντικὴν πηγὴν διὰ τὴν Ἐκκλησιολογίαν τοῦ Νικολάου Κουζάνου. Ἀναπτύσσων ὁ Ῥωμαιοκαθολικὸς Ἱεράρχης τὴν ἐννοιαν τῆς Ἐκκλησίας ὡς Θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου καθιδρύματος καὶ ἰδίᾳ τὴν σημασίαν καὶ τὴν ὑψηλὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἱερατείου ἐν τῇ καθοδηγίᾳ τῶν πιστῶν, ἀναφέρει πρὸς ἐπικύρωσιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν τῆς διδασκαλίας ταύτης μακροσκελὲς χωρίον ἐκ τοῦ 3 κεφ. τοῦ 2 «ἀπολογητικοῦ λόγου» τοῦ Γρηγορίου, ἔνθα ὁ ἐκκλησιαστικὸς Πατὴρ ἐξάγει τὴν ἱερὰν ἀποστολὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποιμένων καὶ διδασκάλων⁵.

Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, τὸ πλέον θεωρητικὸν πνεῦμα ἐν τῇ χορείᾳ τῶν Καππαδοκῶν, ἀποτελεῖ διὰ τὸν Κουζᾶνον οὐχὶ ἀσήμαντον πηγὴν ἐν τῇ μυστικιστικῇ ἀναζητήσει τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἐπισκόπου Νύσσης, τὸν ὁποῖον ἄπαξ καὶ μόνον ἀναφέρει ὀνομαστικῶς ὁ Νικόλαος, εἶναι πολὺ μεγαλύτερα ἀπ' ὅτι φαίνεται ἐκ τῆς ἀπλῆς ἀναγνώσεως τῶν ἔργων αὐτοῦ. Πλεῖστα χωρία ἐν ταῖς μυστικιστικαῖς συγγραφαῖς τοῦ Νικολάου δεικνύουσι τὴν ἐπίδρασιν τῆς μυστικῆς θεολογίας τοῦ Γρηγορίου. Ἡ σχέση τοῦ Κουζάνου μετὰ τοῦ Γρηγορίου εἶναι κυρίως ἑμμεσος διὰ τοῦ Ψευδο-Διδονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τοῦ ὁποίου κυριωτάτῃ πηγῇ ὑπῆρξεν ὁ ἐπίσκοπος Νύσσης. Ἀναγινώσκων τις τὸ «περὶ

1. De venatione sap. cap. XII, σελ. 46. Πρβλ. Προπαρσασ. Εὐαγγ. 848D.

2. Αὐτόθι.

3. De Genesi cap. II, σελ. 116, 12-15 (Academiae Heidelbergensis, τόμ. IV).

4. Ἐνταῦθα στηρίζεται κυρίως ὁ Νικόλαος ἐν τῷ 656B χωρίῳ τοῦ «κατὰ Εὐνομίον» ἔργου τοῦ Μ. Βασιλείου, ἔνθα ὁ ἐκκλησιαστικὸς Πατὴρ διακρίνει τοὺς ἀγγέλους εἰς δύο κατηγορίας: 1) εἰς τοὺς ἀγγέλους ἐκείνους, οἵτινες ἐτάχθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς φύλακες ἐκάστου πιστοῦ καὶ 2) εἰς ἐκείνους, οἵτινες προΐστανται τῶν διαφορῶν ἐθνῶν... ἀλλ' ὅμως οἱ μὲν αὐτῶν ἐθνῶν προεστῆκασιν, οἱ δὲ ἐν ἐκάστῳ τῶν πιστῶν εἰσι παρεπόμενοι.

5. De concordantia cath. cap. VI, σελ. 33, 3-21. Τὸ ἐνταῦθα παρατιθέμενον κείμενον, ἀποτελεῖ πιστὴν λατινικὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου PG 35, 409BC.

ὁράσεως τοῦ Θεοῦ» (de visione Dei) ἔργον τοῦ Νικολάου διακρίνει τὸν αὐτὸν μυστικιστὶκὸν πόθον πρὸς συνάντησιν καὶ ἔνωσιν μὲ τὸ Θεῖον, ὡς καὶ ἐν τῇ ἀλληγορικῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ Γρηγορίου (εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἁσμάτων). Ἡ ἀγωνία τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, τῆς αἰ ἐπιποθοῦσης τὴν ἔνωσιν μετὰ τῆς πηγῆς τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἣν ὁ Νικόλαος ἀρίστα διαζωγραφίζει ἐν τῷ 7 κεφ. τοῦ ἀνωτέρω ἔργου του, μᾶς φέρει πλησίον τῆς ἀγωνιώσεως ἐκείνης νύμφης εἰς τὰ «ἄσματα τῶν ἁσμάτων» τοῦ Γρηγορίου, ἥτις διαρκῶς «καλεῖ δι' εὐχῆς τὸν νυμφίον, ἵνα ἀκούσῃ τῆς φωνῆς αὐτοῦ»¹. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἀνθρώπον ἐκεῖνον, ὅστις ποθεῖ νὰ ἔλθῃ πλησίον αὐτοῦ, ἔχει κατὰ τὸν Γερμανὸν καρδινάλιον ὡς ἐξῆς: «ἔσο σύ σὰυτοῦ καὶ ἔσομαι σός» (sis tu tuus et ego ero tuus)². Τοῦτο σημαίνει, ὅτι διὰ νὰ εὕρῃ ὁ ἀνθρώπος τὸ Θεῖον πρέπει πρωτίστως νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸ κέντρον τῆς ὑπάρξεώς του, εἰς τὸν ἀληθῆ ἑαυτόν, πρὸς τὸ ἴδιον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὑποτάσσων πᾶσαν αἰσθητικὴν καὶ λόγον ἐπιθυμίαν ἐν τῷ λόγῳ, ὅστις ἀποτελεῖ τὸ ὁμοίωμα καὶ ἀποτύπωμα τοῦ ἀφθάρτου θεοῦ κάλλους. Τὴν ἰδίαν σχεδὸν ἀπάντησιν μετὰ τῆς ἀνωτέρω ἀκούει καὶ ἡ ἀνυπομόνως ἐκζητοῦσα τὸ Θεῖον νύμφη ἐκ τῶν φίλων τοῦ νυμφίου: «ἐὰν γὰρ μὴ γνῶς σεαυτὴν, ... ἐξήλθες ἐκ τῶν πτερινῶν τοῦ ποιμνίου καὶ ποιμαίνεις ἐρίφους ἀντὶ σκηνωμάτων ποιμνίων»³. Διὰ τῆς ἀπαντήσεως ταύτης πληροφορεῖται ἡ νύμφη (ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ), ὅτι ματαίως ζητεῖ νὰ συναντήσῃ τὸν νυμφίον ἐξερχομένη ἑαυτῆς. Ἡ γνῶσις τοῦ ἑαυτοῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Τὸ σπουδαιότερον μέσον, ἵνα μείνῃ τις ἐν τῇ ἀρετῇ καὶ μὴ πλανηθῇ ὡς παραβολικῶς διδάσκει ὁ Γρηγόριος περὶ τὴν τῶν ἐρίφων ἀγέλην, ἥτοι τὸν ἁμαρτωλὸν βίον, τυγχάνει ἡ γνῶσις τοῦ ἑαυτοῦ, δι' ἣς ἀνακαλύπτει ὁ ἀνθρώπος τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῷ. Κατακλείων ὁ Κουζᾶνος τὸ ἔργον του «ὡς θῆρα τῆς σοφίας», ἐν ᾧ προσπαθεῖ δι' ἀλληγορικῶν εἰκόνων νὰ παραστήσῃ κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἀσύλληπτον καὶ ἀνεξερεύνητον θεϊκὴν σοφίαν, ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γρηγορίου⁴, ἵνα ἐξάρῃ τὸ ἀδύνατον τῆς ἀπολύτου γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Ὁ Νικόλαος ἀναφέρεται ἐνταῦθα εἰς τὸ «κατὰ Εὐνομίον» ἔργον τοῦ ἐπισκόπου Νύσσης, ἔνθα ὁ ἐκκλησιαστικὸς Πατήρ, ἀναιρῶν τὴν ὀρθολογιστικὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ Εὐνομίου περὶ τῆς τελείας γνώσεως τοῦ Θεοῦ, διδάσκει τὸ δυνατόν μόνον ἀτελοῦς καὶ πεπερασμένης γνώσεως αὐτοῦ δι' εἰκόνων καὶ παρομοιώσεων ἐκ τοῦ ὁρατοῦ κόσμου εἰλημμένων καὶ οὐχὶ πλήρη καὶ ἀπόλυτον λογικὴν κατάληψιν τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ⁵. Τὴν ἔκφρασιν τῆς ἀσύλληπτου καὶ ἀνερμηνεύτου θελας σοφίας ἀναβλέπει ὁ Κουζᾶνος ὁμοῦ μετὰ τοῦ Γρηγορίου ἐν τῇ «εὐαγγελιστῇ καὶ τάξει τῆς ὁρατῆς κτίσεως καὶ ἰδιαιτέρως ἐν τῇ ἀρμονικῇ-ὀργανικῇ-κατασκευῇ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως»⁶. Τὸ ἔργον τοῦ ἐπισκόπου Νύσσης «περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου», τὸ ὁποῖον ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὁ Νικόλαος ἐν τῷ κεφ. 4 τοῦ «περὶ ἐλρήνης ἐν τῇ πίστει» ἔργου του χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ ὀνομαστικῶς τὸν συγγραφέα αὐτοῦ, ἐγνώρισεν οὗτος ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Dionysius Exiguus.

Ἐκεῖνος, ὅστις ἐπηρέασεν περισσότερον παντὸς ἄλλου ἐκ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐκκλησιολογικῆς φιλοσοφικῆς καὶ χριστιανικῆς σκέψεως τὴν θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν κατεύ-

1. Ἄσματα ἁσμ. σελ. 61 (ἔκδ. W. Jaeger 1960).

2. De visione Dei cap. VII. (Nicolai Cusae card. Opera Parisiis 1514, τόμ. 1).

3. Ἄσματα ἁσμ. σελ. 67, 12-15.

4. De venatione sap. Cap. XXXIX, σελ. 186, 124: Ita et Gregorius theologus in Sermonibus theologicis contra Eunomianos faciendum suadet...

5. Κατὰ Εὐνομίου II, σελ. 242, 8 ἐξ. (ἔκδ. W. Jaeger 1960).

6. De pace fidei cap. IV, 12; Πρβλ. Γρηγ. Νύσσης «περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου» 252A-256.

θυσιν τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου, τυγχάνει ὁ Ψευδο-Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης¹. Τὰ ἔργα τοῦ μαθητοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἀποτελοῦσι διὰ τὸν Κουζάνον, ὡς καὶ δι' ἄλλην τὴν μυστικὴν Θεολογίαν τῆς Δύσεως τὴν σπουδαιότεραν πηγὴν ἐμπνεύσεως. Οὐδενὸς ἄλλου Ἑλληνος ἐκκλησιαστικοῦ Πατρός τὰ ἔργα ἐγένοντο τόσον εὐπρόσδεκτα ἐν τῇ Δύσει ὅσον τοῦ Διονυσίου. Τοῦτο μαρτυρεῖ τὸ πλῆθος τῶν λατινικῶν μεταφράσεων καὶ ὑπομνημάτων εἰς τὰ ἔργα τοῦ προαναφερθέντος Πατρός. Οἱ σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας, ὡς ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, Ἰωάννης Σκώτος (Ἐριούγενας), Hugo St. Victor, Robert Grosseteste, Albertus Magnus, Thomas Gallus. ἐγκύπτουσι μετὰ θαυμασμοῦ εἰς τὰ κείμενα τοῦ μυστηριώδους συγγραφέως. Διὰ τὸν Νικόλαον Κουζάνον ὁ Ἀρεοπαγίτης τυγχάνει ὁ «ἀξυνούστατος πάντων τῶν σοφῶν» (Dionysius, ille cunctis acutior...)², ἡ «μεγίστη θεολογικὴ αὐθεντία» (Dionysius Theologorum maximus)³, ἡ «ποία καὶ μόνον ἐκ τῆς πλειάδος τῶν θείων ἀνδρῶν ἵσταται ἐγγύτερον ἐν τῇ «περὶ οὐχὶ Ἐτέρου» διδασκαλίᾳ τοῦ⁴. Ὁ Νικόλαος ὡς ἄπας σχεδὸν ὁ Μεσαίων θεωρεῖ τὸν Ψευδο-Διονύσιον ὄντως μαθητὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου⁵.

Ἡ θεωρία αὕτη ἐπεκράτησε σχεδὸν καθ' ὅλον τὸν Μεσαίωνα, μέχρις οὗτο ὁ Laurentius Valla ἠμφεσβήτησε τὸ πρῶτον τὴν αὐθεντικότητά τοῦ συγγραφέως τῆς «μυστικῆς Θεολογίας». Ἐκτοτε πολλὰ διετυπώθησαν γνώμαι καὶ ἰσχυρισμοὶ περὶ τοῦ χρόνου, τοῦ τόπου καὶ τοῦ συγγραφέως τῶν εἰς τὸν Διονύσιον ἀποδιδόμενων ἔργων. Ἡ ἔρευνα τοῦ J. Stiglmayr θεωρεῖ ὡς ἔτος συγγραφῆς τῶν ἀνωτέρω ἔργων τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ ὡς συγγραφέα αὐτῶν τὸν Σεῦηρον Ἀντιοχείας⁶. Διὰ τῆς θεωρίας ταύτης ἀποδεικνύεται τὸ ὅλος ἀντίθετον τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ Νικολάου, ὅτι χρονικῶς προηγεῖται ὁ Ψευδο-Διονύσιος τοῦ Πρόκλου⁷. Ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Ἀρεοπαγίτου τυγχάνουσι χρονικῶς μεταγενέστερα τοῦ Πρόκλου, μαρτυροῦντα τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ, θεωρεῖται σήμερον γενεῶν ἀναμφισβήτητον διὰ τὴν ἐπιστήμην⁸. Τὴν διδασκαλίαν τοῦ Διονυσίου, τῆς ὁποίας

1. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Διονυσίου ἐπὶ τοῦ Νικολάου ἴδε τὴν ἀξιόλογον μελέτην τοῦ L. Baur: Nikolaus Cusanus und Ps.-Dionysius im Lichte der Zitate und Randbemerkungen des Cusanus. Cusanus — Texte III. Marginalien! Heidelberg 1941. Ἡ ἐργασία αὕτη δὲν ἐξετάζει πλήρως τὸ θέμα τῆς σχέσεως τοῦ Νικολάου καὶ τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ἀναφερομένη μόνον εἰς τὰ σημεῖα ἐκεῖνα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κουζάνου, ἐνθα, ὀνομαστικῶς ἀναφέρεται ὁ Διονύσιος, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ Νικολάου ἐπὶ τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Albertus Magnus ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ Ἀρεοπαγίτου.

2. De venatione sap. XXX, σελ. 134, 89.

3. De non Aliud, cap. XIV, σελ. 29, 22.

4. Αὐτόθι cap. I, σελ. 5, 42-45: Licet nullum legerim, prae ceteris tamen Dionysius propinquius videtur accessisse. Nam in omnibus, quae varie exprimit, non aliud ipse dilucidat.

5. De Beryllo ap. X, Ἐπίσης de venatione sap. cap. XXX σελ. 138, 90: Paulus apostulus, eiusdem Dionysii magister...

6. J. Stiglmayr: Der Neoplatoniker Proklos als Vorlage des sogen Dionysius-Areopagita in der Lehre vom Über. Hist. Jahrb. 16, 1895, 253-73 ὁ Dräseke (Byzantinische Zeitschrift 6 (1897) 9 ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ: Prokopios von Gaza Widerlegung des Proklos, σελ. 55-91 θεωρεῖ ὡς ἔτος συγγραφῆς τὸ δεῦτερον ἡμῖς τοῦ 4ου αἰῶνος. Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν δέχεται καὶ ὁ P. Geslas Pera, OP ἐν τῇ συντόμῳ αὐτοῦ μελέτῃ: Denys le Mystique et ses disciples, Rev. Sc. Phil. 25 (1936) 5-75.

7. De non Aliud cap. XX.

8. Ἐπ' αὐτοῦ ἴδε τὴν λίαν ἀξιόλογον ἐργασίαν τοῦ R. Roques: L' Univers Diony-

τὰ ἔχνη συναντᾷ τις εἰς πάντα σχεδὸν τὰ ἔργα τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου, ἐγνώρισεν οὗτος ὡς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ἐκ τῶν μεταφράσεων τοῦ Ambrosius Traversari¹, ὡς ἐπίσης καὶ ἐκ τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Albertus Magnus, ἅτινα ἐδέχθη ὡς δῶρον ἐκ μέρους τοῦ γραμματέως του τὴν 9ην Αὐγούστου 1453². Τὸ θέμα τῆς σχέσεως τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου μετὰ τοῦ Ἀρεοπαγίτου εἶναι τόσο ἐυρύ, ὥστε ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις ὄλων τῶν κοινῶν σημείων τῆς διδασκαλίας αὐτῶν ἦθελεν ἀποτελέσει τὸ περιεχόμενον λίαν ἐκτενοῦς πραγματείας. Καὶ ἐπεὶ δὲ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἐνταῦθα τὴν ἐπιδίωξιν ἡμῶν, θέλομεν ἀρκεσθῆ εἰς ὠρισμένα μόνον σημεῖα, ἅτινα ἐναργέστερον μαρτυροῦσι περὶ τῆς πνευματικῆς σχέσεως τῶν ἀνωτέρω ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν. Καὶ εἰς τὰ πρῶτα ἀκόμη ἔργα του ὁ Νικόλαος, ἔθνα ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ψευδο-Διονυσίου δὲν εἶναι τόσο μεγάλη, προσπαθεῖ ὁ πρῶτος νὰ ἐμφανίσῃ τὸν μυστηριώδη συγγραφέα ὡς τὴν σπουδαιότεραν πηγὴν του. Οὕτως ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «ἡ γιγνώσκουσα ἀγνώσις», ἔθνα ὁ ἱερὸς Λύγουστίνος ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν πηγὴν, ὁ Κουζάνος ἀναφέρει μετ' ἀπεριόριστου θαυμασμοῦ τὸν μαθητὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὡς τὸ σπουδαιότερον πρότυπον ἐν τῇ μυστικῇ του θεολογίᾳ. «Ὅπως ἐν τῇ «μυστικῇ θεολογίᾳ» τοῦ Διονυσίου οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀνωτέρῳ πραγματείᾳ τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου τὸ κύριον θέμα ἀποτελεῖ ἡ μυστικιστικὴ προσέγγισις τοῦ Θεοῦ. Ὁ Νικόλαος, ἐπικαλούμενος τὴν αὐθεντίαν τοῦ Ἀρεοπαγίτου διδάσκει, ὅτι ἡ γνώσις τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς λογικῆς μεθόδου εἶναι ὅλως ἀδύνατος· αὕτη ὑπέρκειται τῆς γνωστικῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ μόνον διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ νοῦ ἐκ πάντων τῶν ὄντων καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ ἰδίου δύναται οὗτος διὰ τῆς μυστικιστικῆς θεωρήσεως νὰ γνωρίσῃ ἀμυδρῶς τὴν ἀνεξερεύνητον θείαν σοφίαν. Ἡ μυστικιστικὴ ὁδός, ἣν πολὺ πρότερον τοῦ Νικολάου ἀνεκάλυψεν ὁ Διονύσιος, τονίζων ὅτι «ἔστιν αὐθις ἡ θειοτάτη τοῦ Θεοῦ γνώσις, ἡ δι' ἀγνώσις γινωσκομένη»³, θεωρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Κουζάνου ἡ πλέον ἀσφαλὴς καὶ βεβαία⁴. Κατ' ἐπίδρασιν τοῦ «περὶ θείων ὀνομάτων» ἔργου τοῦ Ἀρεοπαγίτου προβαίνει ὁ Ῥωμαιοκαθολικὸς Ἱεράρχης ἐν τῷ 24 κεφ. τοῦ ἔργου του «ἡ γιγνώσκουσα ἀγνώσις» εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐννοίας τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς καταφατικῆς θεολογίας. Ἐνταῦθα κινεῖται οὗτος εἰς τὰ αὐτὰ πνευματικὰ πλαίσια μετὰ τοῦ Ψευδο-Διονυσίου, ἀναγνωρίζων μετ' αὐτοῦ ὅτι διὰ τῆς καταφατικῆς μεθόδου ἀποδίδομεν εἰς τὸν Θεὸν ἰδιότητα καὶ χαρακτηρισμοὺς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δημιουργημάτων αὐτοῦ. Ἐκ πάντων τῶν αἰτιατῶν χαρακτηρίζομεν καὶ ἐξυμνοῦμεν τὸ Θεῖον διὰ ποικίλων ὀνομάτων, ἥτοι ὡς ζῶν, φῶς, ἀλήθειαν καὶ ἐν ἐν-λόγῳ ὡς πολὺσύνυμον. Δεδομένου ὅμως, ὅτι ἡ θεία φύσις τυγχάνει ἀγνώστου, ἀφθεγκτος καὶ ἀπερίγραπτος αἱ καταφατικαὶ ὁμολογίαι εἶναι λίαν ἀσθενεῖς πρὸς ὄρισμὸν τῆς θείας ἀοριστίας⁵. Διὰ τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας

sien. Structure hiérarchique du monde selon le Pseudo-Denys. Paris 1954. Ἐπίσης E. von Ivanka: Plato christianus, Einsiedeln, 1964, σελ. 228 ἐξ. καὶ τὸ εἰδικὸν περὶ Ψευδο-Διονυσίου Ἀεξικὸν ὑπὸ τοῦ A. van den Daele, Indices Pseudo-Dionysiani (Université de Louvain, Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 3e série 3e fascicule). Louvain 1941.

1. De non Aliud cap. XIV.

2. Τὰ ὑπομνήματα ταῦτα περιέχονται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 96 κώδικα τοῦ Κουζάνου. Ἐν τῇ σελ. 257 ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος ἰδιόχειρος σημείωσις «Dedit michi Nicolao card. S. Petri episcopo Brixinensi hum librum suffraganeus meus 14539 Augusti» (L. Baur: Nicolaus Cusanus und Ps. Dionysius, σελ. 16).

3. Περὶ θείων ὀνομάτων 872A.

4. De docta ignorantia cap. XVI, σελ. 60,44: Et ista et illa docta ignorantia quam inquirimus, per quam Dionysius ipsum solum inveniri...

5. Αὐτόθι cap. XXIV, σελ. 100,78...hinc affirmationes sunt incom pactae,

ὀρίζεται οὔτε ὡς οὐσία, οὔτε ὡς ὄν, οὔτε ὡς ἔν, οὔτε δι' οἰουδήποτε ἄλλου χαρακτηρισμοῦ¹. Συνεχίζων τὴν θεωρητικὴν ἔρευναν τοῦ Θεοῦ ὁ Κουζᾶνος φθάνει εἰς νέους βαθυστοχάστους καὶ λίαν δυσνόητους συλλογισμούς. Οὕτω ὀρίζει τὸν Θεὸν ὡς τὴν «ἀντίθεσιν τῶν ἐναντίων ἄνευ ἀντιθέσεως». Τὸν ὅρισμὸν τοῦτον προσπαθεῖ ὁ Νικόλαος νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὸν Ἀρεοπαγίτην «sicut Dionysius Theologus Deum oppositorum vidit oppositionem sine oppositione»², ὅστις ὁμως οὐδαμοῦ τῶν ἔργων του ἀναπτύσσει τοιαύτην περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν³. Εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον τοῦ Νικολάου ἔδωσαν προφανῶς ἀφορμὴν χωρία τινὰ τοῦ Διονυσίου, ἅτινα ὑποφώσκουσι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου τὸν ἀνωτέρω ὅρισμὸν αὐτοῦ⁴. Εἰς τὰ κείμενα τοῦ Ἀρεοπαγίτου εὐρίσκει ἐπίσης ὁ Κουζᾶνος τὴν μοναδικὴν πηγὴν τοῦ τελειοτέρου κατ' αὐτὸν ὁρισμοῦ τοῦ Θεοῦ ὡς «τοῦ οὐχὶ Ἐτέρου», ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ αὐτοτελὴ πραγματεία. Τὸ κυριώτερον χωρίον ἐκ τῶν ἔργων τοῦ μυστηριώδους συγγραφέως, τὸ ὁποῖον παρῶθησε τὸν Νικόλαον ἐν τῇ διατυπώσει τοῦ ἀνωτέρω ὁρισμοῦ τυγχάνει τὸ ἐν τῷ τέλει τῆς «μυστικῆς θεολογίας» εὐρισκόμενον 1048A, ὅπερ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Γερμανοῦ καρδινάλιου ἀποτελεῖ κατάδηλον ἔκφρασιν τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ ὡς «τοῦ οὐχὶ Ἐτέρου». Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ, ἐν ᾧ ἐξαίρει ὁ Διονύσιος τὸ ἀσύλληπτον τῆς θείας οὐσίας, ὡς ἰσταμένης ὑπεράνω πάσης καταφατικῆς καὶ ἀποφατικῆς ὁμολογίας, οὐδένα ὅρισμὸν τοῦ Θεοῦ ὡς «οὐχὶ Ἐτέρου» ἀπαντῶμεν, ὡς ὑποστηρίζει ὁ Ῥωμαιοκαθολικὸς Ἱεράρχης. Τόσον ἐνταῦθα ὅσον καὶ ἐν τῇ ἀνωτέρω διδασκαλίᾳ διαβλέπει τις ὅποιαν σημασίαν κέντηται δι' αὐτὸν τὸ κύρος τοῦ μαθητοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, οὗ τὴν διδασκαλίαν προσπαθεῖ δι' ὅλων τῶν δυνάμεων νὰ ἐμφανίσῃ πάντοτε ὡς συμφωνοῦσαν καὶ ἐπιβεβαιουσαν τὴν ἰδίαν περὶ Θεοῦ ἀντίληψιν.

Καὶ ἐνῷ ἄλλοι Δυτικοὶ συγγραφεῖς, ὡς ὁ Ἰωάννης Σκῶτος (Ῥιούγενα) νοοῦσι τὰ ὑπὸ τοῦ Ψευδο-Διονυσίου ἐκχριστιανισθέντα πλατωνικὰ καὶ νεοπλατωνικὰ στοιχεῖα ἐν τῇ ἀρχικῇ των σημασίᾳ⁵, ὁ Νικόλαος Κουζᾶνος, στοιχῶν τῷ παραδείγματι τοῦ Ἀρεοπαγίτου παραμένει πιστὸς ὁπαδὸς ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐρμηνείᾳ αὐτῶν. «Ὅπως ὁ Διονύσιος κατῴρθωσεν νὰ ὑπερникήσῃ τὴν νεοπλατωνικὴν δόξαν περὶ διαδοχικῆς ἀπορροῆς τῶν ὄντων ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Ἐνὸς διὰ τῆς χριστιανικῆς περὶ δημιουργίας ἀντιλήψεως, οὕτω καὶ ὁ Κουζᾶνος ἀπορρίπτει τὴν πλατωνικὴν καὶ νεοπλατωνικὴν διδασκαλίαν, καθ' ἣν ὡς ἀνεφῆρθῃ ἀνωτέρω ἡ γένεσις τῶν ὄντων προήλθε διαδοχικῶς δι' ἐνδιαμέσων ἰδεῶν ἢ θεοτήτων⁶, διδάσκων, ὅτι ἄμεσος αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου τυγχάνει μόνον ὁ Θεός⁷, ὅστις διὰ τοῦ δημιουργικοῦ του θελήματος τὰ πάντα εἰς τὸ εἶναι παρήγαγεν.

Ὅποῖος ἑσωτερικὸς σύνδεσμος καὶ ὁποία στενὴ σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ Νικολάου καὶ τοῦ Διονυσίου ἀποδεικνύει ἄριστα τὸ 44 κεφ. τοῦ ἔργου τοῦ πρώτου «περὶ τοῦ οὐχὶ

1. Αὐτόθι. Πρβλ. 5 κεφ. τῆς μυστικῆς θεολογίας τοῦ Διονυσίου.

2. De non Aliud sacp. XIX σελ. 47,8-9

3. Πρβλ. P. Wilpert vom Nichtanderen, κεφ. 19, σημ. 5, σελ. 202 καὶ G. Baur σελ. 51.

4. Περί θείων ὀνομ. 825B... τέλος δὲ ὡς οὗ ἕνεκα, καὶ πέρας πάντων, καὶ ἀπειρία πάσης ἀπειρίας καὶ πέρατος ὑπεροχικῶς τῶν ὡς ἀντικειμένων. Ὅμοιος αὐτόθι 821B, 909B

5. E. von Ivanka: Plato christianus, σελ. 288.

6. De non Aliud X, σελ. 22, 23 ἐξ. Ἐν τῷ 21 κεφ. τοῦ ἔργου του «de venatione sapientiae» ἀποκρούει κατηγορηματικῶς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Πρόκλου περὶ ἐνδιαμέσων θεοτήτων καὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὸν ἕνα Θεόν, θεωρῶν ὡς ματαίαν τὴν προσπάθειαν ταύτην «supervacuus igitur fecit Proclus labores...»

7. Αὐτόθι στίχ. 31-32: Videris dicere rerum essentias non esse, verum unam esse, quam rationem asseveras.

Ἐτέρου», τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν Ἀρεοπαγίτην, περιλαμβάνον ἀνθολογίαν (florilegium) τῶν σπουδαιότερων χωρίων ἐξ ὧν τῶν ἔργων αὐτοῦ.

Διὰ τῆς συντόμου ταύτης ἐρεύνης τῆς σχέσεως τοῦ Νικολάου μετὰ τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς σκέψεως ἀποδεικνύεται ὅποια πνευματικὴ συγγένεια ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ Ῥωμαιοκαθολικοῦ Ἱεράρχου καὶ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων. Τὴν αὐτὴν σχέσιν δύνανται τις νὰ εὑρῃ καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους Δυτικούς Πατέρας. Ἐπομένως δι' ἓνα ἀποτελεσματικὸν καὶ καρποφόρον θεολογικὸν διάλογον μεταξὺ τῆς Ὁρθοδόξου καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τυγχάνει ἀπαραίτητος προϋπόθεσις μετὰ τὴν λιπαρὰν μελέτην τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ ἐνδελεχὴς ἐρευνα τῶν πατερικῶν κειμένων ἀμφοτέρων τῶν Ἐκκλησιῶν. Συζητοῦντες οἱ Ὁρθόδοξοι θεολόγοι μετὰ τῶν Καθολικῶν ὀφείλουσιν ἐκτὸς τῆς ἀρτίας γνώσεως τῶν Ἑλλήνων Πατέρων νὰ γνωρίζωσι καὶ τὰς θεολογικὰς κατευθύνσεις τῶν Δυτικῶν Πατέρων καὶ κυρίως τὰς σχέσεις αὐτῶν μεταξὺ τῶν πρώτων. Διὰ τῆς συγκριτικῆς ταύτης ἐρεύνης θέλουσι καταδειχθῇ τὰ ὅρια τῆς ἐπιδράσεως τῶν Ἀνατολικῶν Πατέρων ἐπὶ τῆς Δυτικῆς θεολογικῆς σκέψεως, ὁ τρόπος δι' οὗ ἡρμηνεύθη ἡ διδασκαλία αὐτῶν ἐκ μέρους τῶν Πατέρων τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τέλος θέλουσι διασαφηνισθῇ πλήρως αἱ οὐσιώδεις διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ χωρήσῃ ὁ ἀντικειμενικὸς καὶ ἐπὶ ἴσοις ὅροις θεολογικὸς διάλογος. Ἐφαρμοζομένης τῆς μεθόδου ταύτης ἐν πνεύματι ἀμοιβαίας χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ ταπεινοφροσύνης, ἐλπίζομεν ὅτι πολλοὶ ἀκανθοὶ θέλουσιν ἐκλείψει ἐκ τῆς ὁδοῦ ἐκείνης, ἥτις ἄγει εἰς τὸ ποθητὸν σημεῖον τῆς ἐνότητος.

Ἐπανερχόμενοι ἐν τῇ κριτικῇ ἀναλύσει τῆς μελέτης τοῦ κ. Reding παρατηροῦμεν, ὅτι μετὰ τὴν παράθεσιν τοῦ Ι κεφ. τοῦ ἔργου τοῦ Κουζάνου «περὶ Γενέσεως», ὁ σ. ἀναλύει ἀπὸ τῆς σελ. 47-71 τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κουζάνου ἐπὶ τῇ βάσει ὧν τῶν ἔργων αὐτοῦ. Οὕτως ἀναπτύσσεται μετὰ πολλῆς σαφηνείας καὶ συντομίας ἡ ὄντως δύσκολος θεωρία τοῦ Νικολάου περὶ τοῦ «Ἐνὸς» καὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ μετὰ τῆς «πολλότητος». Ταύτην ἀκολουθεῖ ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ «ἀνθρώπου ὡς εἰκόνας Θεοῦ», ἔθθα παρατηροῦμεν, ὅτι ὁ Γερμανὸς καρδιάλως χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται τῆς Ἀγίας Γραφῆς, διατυπώνει λίαν ἐνδιαφερούσας ἀτομικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ προαναφερθέντος θέματος. Εἰς τὰ ἀκολουθοῦντα κεφάλαια δύνανται ὁ ἀναγνώστης λόγῳ τῆς συντομίας αὐτῶν νὰ μορφώσῃ σαφῇ ἀντίληψιν περὶ τῆς θεωρητικῆς θεολογικῆς τάσεως τοῦ Νικολάου. Οἱ βαθυνοῦστατοι καὶ λίαν δυσνόητοι ὀρίσμοι τοῦ Θεοῦ, ὡς «ἀκαταλήπτου», ὡς «πρώτης καὶ μοναδικῆς ἀρχῆς τοῦ παντός», ὡς «συμφωνίας τῶν ἀντιθέσεων» (coincidentia oppositorum), ὡς «Ἐνὸς καὶ τοῦ Αὐτοῦ», ὡς «ἀπολύτου εἵδους», ὅπερ εἰδοποιεῖ τὰ πάντα, καθίστανται ἐνταῦθα ἀπλοῦστεροι διὰ τῆς ἀναλυτικῆς δεξιότητος τοῦ σ. Πραγματικὴν παράλειψιν ἀποτελεῖ ἐκ μέρους τοῦ σ. ἡ μὴ ἀνάπτυξις τῆς ἐννοίας τοῦ «οὐχὶ Ἐτέρου» ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῶν ἀνωτέρω θεολογικῶν ὀρίσμων, δι' ἧς θὰ ἡδύνατο ὁ ἀναγνώστης νὰ παρακολουθῇ τὴν θεολογικὴν πορείαν τοῦ Κουζάνου μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου σχεδὸν σταδίου αὐτῆς. Τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τοῦ σ. ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψεως τοῦ Γερμανοῦ καρδιναλίου μαρτυρεῖ ἐναργέστερον τὸ τελευταῖον κεφ. τῆς πραγματείας αὐτοῦ, τὸ διαλαμβάνον τὰς σελ. 73-79. Ἐξάφρων ἐνταῦθα ὁ σ. τὴν σημασίαν τῆς προσπαθείας τοῦ Νικολάου πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ὑφισταμένου προβλήματος τῆς σχέσεως τοῦ «Ἐνὸς» μετὰ τῆς «πολλότητος» καὶ ἀντιστροφῆς, δὲν παραλείπει νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῆς περὶ δημιουργίας διδασκαλίας αὐτοῦ.

Ἡ σύντομος αὕτη μελέτη, συγκρινομένη πρὸς τὴν κατὰ πολὺ ἐκτενεστέραν πραγματείαν τοῦ Karl Jaspers: Nikolaus Cusanus, ἥτις ἐκυκλοφόρησε κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, ὑπερτερεῖ εἰς σαφήνειαν, ἀκρίβειαν καὶ ἀντικειμενικότητα. Ἐὰν θελήσῃ τις ποτὲ νὰ ἀσχοληθῇ συστηματικῶς ἢ νὰ γνωρίσῃ ἐπὶ τοῦ πνευματικῶς ὀρίζοντος τοῦ μεταρρυθμιστοῦ τῆς Σχολαστικῆς θεολογίας, Νικολάου Κουζάνου, θὰ εὑρῇ ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ τοῦ κ. Marsei Reding τὸ συντομώτερον καὶ καταλλήλοτερον βοήθημα.